

প্রথম খণ্ড

সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ

প্রথম বিভাগ : সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য

দ্বিতীয় বিভাগ : সংস্কৃতিৰ ৰূপ আৰু সংযুতি

প্ৰথম বিভাগ
সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সংস্কৃতি
- ১.৪ প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ সংস্কৃতিৰ বিন্যাস
- ১.৫ সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা আৰু ধাৰণা
  - ১.৫.১ জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু সংস্কৃতি
  - ১.৫.২ সংস্কৃতিৰ উপাদান
  - ১.৫.৩ সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্য
- ১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

সংস্কৃতি মানৱৰ প্ৰতি মানৱ সমাজৰ দান। সামাজিক জীৱ মানুহে সামাজিক পৰিস্থিতি সৃষ্টি কৰা বিবিধ আচৰণ বা কৃতিৰ সমষ্টিৰ আধাৰত সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ হয়। মানুহৰ উদ্ভৱ কেতিয়া হ'ল সঠিককৈ ক'ব নোৱাৰিলেও কিছুমান প্ৰত্নতাত্ত্বিক প্ৰমাণৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে, মানুহৰ পোনতে উদ্ভৱ হৈছিল উত্তৰ ভাৰতত। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে আকৌ মানুহৰ উদ্ভৱ হৈছিল আফ্ৰিকাত। সৰ্বসংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে আদিমতম মানুহৰ সন্ধান পোৱা গৈছে দূৰ প্ৰাচ্যত। জীৱাশ্ম বিজ্ঞানীসকলৰ মতে আন আন জীৱ-জন্তুয়ে বিভিন্ন বিৱৰ্তন আৰু বিৱৰ্ধনৰ মাজেৰে যিদৰে বৰ্তমানৰ ৰূপ লাভ কৰিছে, তদুপ মানুহৰ শাৰীৰিক বিৱৰ্তনো বিভিন্ন পৰিস্থিতি আৰু বিৱৰ্ধনৰ পৰিণতিৰ বাবেহে হৈছে। মানুহ যে নেজবিহীন বান্দৰৰ (ape) বিৱৰ্ধনৰ পৰিণতি এই তত্ত্বটো ডাৰৱিনৰ গৱেষণাৰ ফলশ্ৰুতি মাথোন। বান্দৰ য'তে আছে মানুহো ত'তে আছে। বান্দৰৰ শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্যৰ সৈতে মানুহৰ শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্যৰ সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰা যায়। সেইফালৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে বন মানুহৰ (ape) বিৱৰ্ধিত ৰূপেই মানুহ।

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক মানৱে সমাজ পাতি বাস কৰিছিল। গতিকে তেওঁলোকৰ মাজত বিবিধ বিশ্বাস, আচাৰ-অনুষ্ঠান, উৎসৱ-অনুষ্ঠানৰ প্ৰচলন আছিল। ভৌতিক সংস্কৃতিও তেওঁলোকৰ সমাজত উদ্ভৱ নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। সেইদৰে বৃষ্টি কামনা, অপশক্তি বিদূৰণ, বেমাৰ-ব্যাপি নিৰাময় আদিৰ বাবে বিবিধ ধৰ্মীয় কৃত্য অনুষ্ঠিত হৈছিল আৰু

তেনে অনুষ্ঠানত তেওঁলোকে গীত-পদ, নাচ-নাচোন পৰিৱেশন কৰিছিল। এইদৰে তেওঁলোকৰ মাজত সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন সমলৰাজিৰ স্থিতি লক্ষ্য কৰিব পাৰি।

তাস আৰু লৌহ যুগৰ পৰাই প্ৰাক্-ঐতিহাসিক মানৱ সমাজত বিভিন্ন পৰিৱৰ্তনবোৰ দেখা গৈছিল। সেই সমাজ-ব্যৱস্থাত খেতি-বাতিৰ উন্নতি হৈছিল। অৰ্থনৈতিক বিকাশো ঘটিছিল— লাহে লাহে ধনী-দুখীয়া, দুটা অৰ্থনৈতিক গোটৰ সৃষ্টি হ'বলৈ ধৰিছিল।

সংস্কাৰৰ জৰিয়তে সংস্কৃতিৰ সৃষ্টি হয়। সংস্কৃতিৰ দ্যোতনা অতিকৈ বিশাল। বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্নভাৱে সংস্কৃতিৰ ব্যাখ্যা দি আহিছে। সংস্কৃতি মানসিক আৰু শাৰীৰিক এই হিচাপে দুভাগত বিভক্ত হ'ব পাৰে। জীৱনৰ বিভিন্ন প্ৰয়োজনীয়তাৰ সৈতে সংস্কৃতি বিজড়িত। এই প্ৰয়োজনীয়তাবোৰ হৈছে— জীৱ দেহৰ বাসায়নিক ৰূপান্তৰ, প্ৰজনন, দৈহিক সুখ-স্বাচ্ছন্দ্য, আৰাম, নিৰাপত্তা, গতি, বুদ্ধি, স্বাস্থ্য আদি।

সংস্কৃতি বিভিন্ন উপাদানৰ সমষ্টি, যেনে— বস্তু বা ভৌতিক সংস্কৃতি, সামাজিক আচাৰ-অনুষ্ঠান আদি, মানুহ আৰু বিশ্বজগত, নান্দনিকতা, সাহিত্য, সংগীত-নাটক-নৃত্য আৰু ভাষা।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ পাছত আপুনি—

- মানৱ সৃষ্ট সংস্কৃতিৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বুজিবলৈ সমৰ্থ হ'ব,
- সংস্কৃতিৰ বিশ্বজনীনতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱৰ বিভিন্ন দিশসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব,
- সমাজৰ বিভিন্নতা অনুসৰি বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিভক্ত হোৱা লোক-সংস্কৃতি, শিষ্ট সংস্কৃতি, গঞসংস্কৃতি আৰু জনজাতীয় সংস্কৃতি আদিৰ বিষয়ে পৰ্যালোচনা আগবঢ়াব পাৰিব।

১.৩ প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সংস্কৃতি

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সংস্কৃতিক এক প্ৰকাৰে প্ৰত্নতত্ত্ব আখ্যা দিব পাৰি; যিহেতু প্ৰাক্ ঐতিহাসিক মানুহে নিৰ্মাণ কৰা কোনো এটা বস্তু বা শিল্পবস্তুৰ আধাৰতহে এই যুগৰ সংস্কৃতি নিৰ্ভৰ কৰে। কুৰি হাজাৰ বছৰ পুৰণি বেৰ চিত্ৰ লেখন (Wall Painting) উদ্ধাৰ হৈছে ফৰাচীত। বেৰ চিত্ৰ বিদ্যাৰ এই প্ৰাচীনতম নমুনাটি জগত বিখ্যাত আৰু ই মগডলেনিয়ান (Magdalenian) যুগৰ উৎকৃষ্ট কৃতি। এই মূৰ্তিটো থিয় হৈ আছে গুহাৰ ওচৰত মানুহৰ ভৰিৰ সহায়ত, এই মূৰ্তিটোৰ মস্তক আছে। এই ফালৰপৰা ইয়াক শিঙাল বাহুৰ মূৰ্তি বুলিব পাৰি। যি ঠাইত এই মূৰ্তিটো প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে তাত বা তাৰ ওচৰে-পাজৰে মানুহৰ বসতিৰ চিন-মোকাম নাই। গতিকে অলৌকিক শক্তি নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰতীক হিচাপেও এই মূৰ্তিটো নিৰ্মিত বা প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল বুলিও ক'ব নোৱাৰি। সেইবাবে এই

মূৰ্তিটো যাদুৰ সৈতে জড়িত হ'ব পাৰে। মূৰ্তিটোৰ নাম দিয়া হৈছে—Le Sorcier de Trois Freres। মগ্‌ডলেনিয়ানসকলৰ মৌখিক ইতিহাসৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে, দুৰ অতীতত এই গুহাটোত আদিম মানৱে বাস কৰিছিল। তেওঁলোক যাদুবিদ্যাত সুদক্ষ আছিল। এই গুহাটো যে মানুহৰ বাসস্থান আছিল তাৰ আভাস পোৱা যায়— তাত থকা জুই ধৰা সঁজুলিবোৰৰ পৰা। মানুহৰ জঁকা কিছুমানো এই গুহাত দেখা গৈছে। ইয়াত ছাঁইৰ দ'ম পৰি আছে। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে ইয়াত বহুদিন ধৰি মানুহে বসবাস কৰিছিল। দ্বিতীয়তে, আৰু এটি কথা অনুমান কৰিব পাৰি যে, এই গুহাত সামাজিক দল বা গোষ্ঠী এটাই দীঘলীয়া সময় ধৰি বসবাস কৰিছিল। তাত উদ্ধাৰ হোৱা জঁকাটোৰ পৰা ঠাৱৰ কৰিব পাৰি যে, যি ঠাইত জঁকাটো পোৱা হৈছে— তাতেই শৰটোক সমাধিস্থ কৰা হৈছিল। সমাধিস্থ কৰা পূৰ্বে শৰটো সজোৱা হৈছিল। তাৰ অধিবাসীসকলে মৃতকৰ উদ্দেশ্যে খাদ্য দিছিল আৰু সুৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। মৃতকৰ সৈতে জড়িত ধৰ্মীয় কৃত্যৰ পৰম্পৰা পৃথিৱীৰ সৰ্বত্ৰতে লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে মানৱৰ জন্মৰ লগে লগেই বিবিধ ধৰণৰ বিশ্বাস-বৃত্তৰ সৃষ্টি হৈছিল— বিশেষকৈ জন্ম-মৃত্যুক কেন্দ্ৰ কৰি।

পৰ্বতৰ গহুৰ-গুহাত মানুহে সমাজ পাতি বাস কৰিছিল— এই সন্দৰ্ভত আপত্তি কৰিবলগীয়া একো নাই। প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে গুহাশায়ী মানৱৰ এজনী পত্নী আছিল নে বহুজনী আছিল অথবা এজনী মহিলাৰ এজন স্বামী আছিল নে বহুজন আছিল। সেই সময়ত সমাজ জীৱনৰ পৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈছিল নে নাই, গোটেই গোষ্ঠীটোৱে বাচ-বিচাৰ নোহোৱাকৈ যৌনসম্বোগত প্ৰবৃত্ত হৈছিল নে নাই ইত্যাদি প্ৰশ্নৰ উত্তৰ সহজে দিব নোৱাৰি। আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা শৰটো ধৰ্ম সাপেক্ষ নেতাৰ আছিল নে ধৰ্ম নিৰপেক্ষ দলপতিৰ আছিল তাকো খাটাঙকৈ কোৱা টান। সেই মানুহবিলাকৰ বিশ্বাসৰ প্ৰকৃতি কেনে আছিল স্পষ্টকৈ ক'ব নোৱাৰি। আমাৰ হাতত মাত্ৰ আছে গুহাটো, ছাঁইখিনি, হাঁড়বোৰ আৰু শিল্পবস্তুটো। এইবোৰৰ ভিত্তিত অৱশ্যে ক'ব পাৰি যে, তেতিয়াও সামাজিক জীৱন আৰু শৰ সৎকাৰৰো ৰীতি আছিল।

আন যি কি নহওক প্ৰাক্-ঐতিহাসিক পুৰাতত্ত্বই মানুহৰ প্ৰাকৃতিক বা ভৌতিক অথবা বস্তু-সংস্কৃতিৰ বিষয়েহে কিছু আভাস দিব পাৰে। মানুহৰ সভ্যতাৰ বিষয়েও ইয়াৰ পৰা সবিশেষ পোৱা টান অথবা অনেক বিষয় অৰোধগম্য হৈ থাকিবলগা হয়। প্ৰাক্ ঐতিহাসিক পুৰাতত্ত্বৰ আধাৰত আমি স্পষ্টভাৱে ক'ব নোৱাৰোঁ যে, সেই সময়ৰ মানুহে গুহাৰ বাহিৰে আন খোলা ঠাইত বাস কৰিছিল নে নাই, ছালৰ তন্তু ব্যৱহাৰ কৰিছিল নে নাই, তেওঁলোকে কাঠৰ বাচন-বৰ্তন ব্যৱহাৰ কৰিছিল নে নাই, —এনেবিলাক প্ৰশ্নৰ উত্তৰ অলপ-অচৰণ জীৱাশ্মৰপৰা পদ্ধতিগতভাৱে পোৱা টান; অৱশ্যে এই সম্বন্ধে অলপ ধাৰণা কৰিব পাৰি।

পুৰাতত্ত্ববিদসকলে এনে পুৰাতাত্ত্বিক সমলৰ আধাৰত প্ৰাক্-ঐতিহাসিক মানুহ, সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়ে সাধাৰণ আভাস দিব পাৰে। প্ৰাক্-ঐতিহাসিক পুৰাতত্ত্বৰ

গৱেষণাৰ আধাৰত ফ্ৰান্স, আমেৰিকা আদিত সেই সময়ৰ সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ পৰিচয় পোৱা গৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ মহেঞ্জোদাৰো-হৰপ্পা আদিৰ আধাৰত চলোৱা প্ৰত্নতাত্ত্বিক অধ্যয়ন-চিন্তন আদিৰ মাধ্যমেৰে ভাৰতবৰ্ষৰ সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ সম্বন্ধ পোৱা গৈছে। অসমৰ নুমলিগড়, কপিলী, আমবাৰী আদিৰ খনন কাৰ্য অৰ্থাৎ প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমলৰ অধ্যয়নৰ সহায়ত অসমৰ সভ্যতা সংস্কৃতি বিষয়ক অনেক নতুন সম্বন্ধ পোৱা গৈছে।

বৰ্তমানলৈকে উদ্ধাৰ হোৱা প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সমলৰ আধাৰত প্ৰত্নতাত্ত্বিক সংস্কৃতিৰ সুনিৰ্দিষ্ট বিভাজন কৰা টান, কাৰণ এনে বিভাজন অনেক ক্ষেত্ৰত স্থানিক, কালিক হোৱাৰ সম্ভাৱনা বেছি। দেশে দেশে আৱিষ্কৃত প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সমলৰ প্ৰকৃতি বেলেগ বেলেগ আৰু বিকাশৰ ধাৰাও সুকীয়া সুকীয়া। ইউৰোপীয় প্ৰাক্-ঐতিহাসিক প্ৰত্নতত্ত্বৰ শ্ৰেণী বিভাজন এটি প্ৰচলিত হৈ আছে। এই শ্ৰেণী বিভাজন এচিয়া আৰু আফ্ৰিকা আদিতো প্ৰয়োগ কৰা দেখা গৈছে। কিন্তু এই শ্ৰেণী বিভাজন নতুন বিশ্বত প্ৰয়োগ কৰা টান— যিহেতু এইবোৰ অঞ্চলত মানুহৰ বসবাস সৌ সিদিনাহে সম্ভৱ হৈছে। এই প্ৰসংগত এগৰাকী পণ্ডিতে কৈছে যে, যোৱা কেইবছৰ মানৰ ভিতৰতে এচিয়া মহাদেশত উদ্ধাৰ হোৱা সমলে প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগীয়া প্ৰত্নতত্ত্বৰ নতুন দিশ উদ্ঘাটন কৰিছে। পশ্চিম ইউৰোপীয় শাস্ত্ৰীয় প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল দূৰ-প্ৰাচ্যত লক্ষ্য কৰা নাযায়। গতিকে আমি এইক্ষেত্ৰত বেলেগ উপায় উদ্ভাৱন কৰিব লাগিব। মানৱ আৰু সমাজৰ বিভিন্নতা অনুসৰি সংস্কৃতিৰ ৰূপতো বিভিন্নতা আহি পৰে। এই পৰিৱৰ্তনত সহায় কৰিব পাৰে— শিলৰ পৰা নিৰ্মিত সঁজুলি আৰু নিৰ্মাণ পদ্ধতি আদিয়ে।

এগৰাকী পণ্ডিতে Lower Paleolithic অৰ্থাৎ প্ৰত্ন প্ৰস্তৰযুগীয় প্ৰত্নতত্ত্ব অধ্যয়নৰ প্ৰসংগত প্ৰাচ্য প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগ আৰু পাশ্চাত্য প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগ— এই শ্ৰেণী দুটি মানি ল'বলৈ ইচ্ছা নকৰি পাশ্চাত্যৰ 'হস্ত-কুঠাৰ সংস্কৃতি' (Hand-Axe Cultures) আৰু প্ৰাচ্যৰ 'ছেদন সঁজুলি সংস্কৃতি' (Chopping Tool Cultures) এই দুটা শ্ৰেণীহে মানি ল'ব খোজে। আদিম যুগত প্ৰচলিত আন আন সা-সঁজুলিৰ ভিতৰত বৰ্তমানলৈ শিলেৰে নিৰ্মাণ কৰা কুঠাৰ আৰু ছেদন সঁজুলি দুটিহে ধ্বংসৰ গ্ৰাসৰপৰা ৰক্ষিত হৈ আছে। বাকীবোৰ সঁজুলি কালৰ হাতত ধ্বংস হৈ গ'ল আৰু আৰু সেইবাবে সংস্কৃতিৰ নামো এই সঁজুলি দুটাৰ আধাৰতেই ৰক্ষিত হৈছে।

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সংস্কৃতি কেইবা শ বছৰলৈকে এইদৰে শ্ৰেণীবিভাজন কৰা হৈছিল—

- (ক) প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগ (প্ৰাচীন প্ৰস্তৰ, old stone) Paleolithic Age
- (খ) মধ্যযুগীয় প্ৰস্তৰ যুগ (উত্তৰণ-যুগ Transition) বা Mesolithic Age
- (গ) নব্য-প্ৰস্তৰ যুগ (নৱ-প্ৰস্তৰ, New stone age) বা Neolithic Age
- (ঘ) তাম্ৰযুগ, Bronze Age
- (ঙ) লৌহযুগ, Iron Age

প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগ তিনিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত— প্ৰাথমিক (Lower), মধ্যযুগীয় (Middle) আৰু উৰ্ধ্বতৰ (Upper)। খৃঃ ১৯২৫টন মানলৈকে ৰচিত গ্ৰন্থত এনে ভাগবোৰ স্বীকাৰ কৰা হৈছিল।

মানুহে অশেষ চেপ্টাৰ বিনিময়ত কিদৰে উন্নতিৰ পথত অগ্ৰসৰ হ'ব পাৰিছিল— তাৰ সাধাৰণ নিদৰ্শন পশ্চিম ইউৰোপৰ প্ৰাক্ ঐতিহাসিক বিকাশৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি। মানুহে হাজাৰ হাজাৰ পীৰি বনৰীয়া জন্তুৰ দৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। তেতিয়া তেওঁলোকৰ হাতত নাছিল চকা, খেতিৰ সা-সঁজুলি, মাটিৰ বাচন-বৰ্তন বা ধাতুৰ সা-সঁজুলি। হাজাৰ হাজাৰ পীৰিৰ চেপ্টা-প্ৰচেপ্টাৰ অন্তত তেওঁলোকে শিকিছিল শিলেৰে নিৰ্মিত কটাৰীৰ ব্যৱহাৰ। সেইদৰে হাজাৰ হাজাৰ পীৰিৰ অশেষ চেপ্টাৰ বিনিময়তহে মানুহে কঠোৰতাৰ ঠাইত সহনশীলতা ভাৱ পোষণ কৰিবলৈ শিকিছিল আৰু সেইদৰে আভাস পাইছিল নান্দনিকতাৰ। ইয়াৰ বাবে কিমান চেপ্টা-প্ৰচেপ্টাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল তাক কোৱা নিশ্চয়োজন।

প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগীয় প্ৰাথমিক সঁজুলিসমূহ তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি। যেনে :

(ক) মূল সঁজুলি (Core)

(খ) গৌণ সঁজুলি (Flake) আৰু

(গ) ছেদক অস্ত্ৰ (Blade)

মূল সঁজুলিৰ ভিতৰত হাত কুঠাৰ (শিলৰ), গৌণ অৰ্থাৎ Flake সঁজুলিৰ ভিতৰত হাত-কুঠাৰ আৰু ছেদক অস্ত্ৰৰ বাহিৰে যিকোনো সঁজুলিয়েই হ'ব পাৰে। এনে সঁজুলিৰ আকৃতি বা গঠনৰীতিৰ কোনো সুনিৰ্দিষ্ট ৰূপ নাই। ছেদক অস্ত্ৰ অৰ্থাৎ Blade এডোখৰ শিল আন এডোখৰ শিলত ঘাঁহি নিৰ্মাণ কৰা কিছু পৰিমাণে নিমজ অস্ত্ৰ।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সংস্কৃতি এই শিতানত এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৪ প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ সংস্কৃতিৰ বিন্যাস

মানৱ সংস্কৃতিৰ আৰম্ভ কেতিয়াৰ পৰা হ'ল— ই এক বিবদমান বিষয়। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে, মানৱৰ জন্মৰ লগে লগেই বিভিন্ন সামাজিক আচৰণৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু এই আচৰণৰাজিৰ সমষ্টিৰ আধাৰত সৃষ্টি হৈছিল সংস্কৃতিৰ। কিন্তু আমি এই প্ৰসংগত মনত ৰাখিব লাগিব যে, সংস্কৃতি সামাজিক আচৰণহে, ব্যক্তিগত আচৰণ নহয়। গতিকে

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগত বা প্ৰাক্-প্ৰস্তৰ যুগত মানুহে সমাজ পাতি বাস কৰিছিল নে নাই ভাবি চাবলগীয়া। মানুহৰ বাহিৰে অন্য জীৱ-জন্তুৱে সমাজ পাতি বাস কৰে; আনকি মানৱৰ দৈহিক গঠন আৰু মানসিক অভিবৃ্ত্তিৰ সৈতে মিল থকা বনমানুহ, গৰিলা, গিৱন, চিম্পাঞ্জী আদি জীৱ-জন্তুৱেও সমাজ পাতি বাস কৰে। এইফালৰ পৰা মানুহেও প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগতো সমাজ পাতিয়েই বাস কৰিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগৰ মানুহে শিলৰপৰা বিভিন্ন সা-সঁজুলি নিৰ্মাণ কৰিছিল। এই সঁজুলিবিলিকে ক্ৰমশঃ পৰিমাৰ্জিত ৰূপ লাভ কৰিবলৈ ধৰিছিল। গুহা বা গহুৰৰ প্ৰৱেশ পথত বিভিন্ন চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছিল— যাৰপৰা সেই সময়ৰ মানৱৰ অংকন প্ৰণালীৰ বৈশিষ্ট্য আৰু অনুভূতিৰ বৈচিত্ৰ্যৰ আভাস পোৱা যায়। ভাস্কৰ্য আৰু স্থাপত্যৰ দৰে চিত্ৰাংকনৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰাক্ ঐতিহাসিক মানৱ সমাজে দক্ষতা লাভ কৰিছিল।

তাম্ৰ আৰু লৌহ যুগত সংস্কৃতিৰ বিকাশত জটিলতাই দেখা দিছিল। মানুহে লিখিব পৰা ক্ষমতা লাভ কৰাৰ লগে লগে সংস্কৃতিৰ ইতিহাসত এক অভিনৱ আলোড়নৰ সৃষ্টি হ'ল। ধাতৱ পদাৰ্থৰ ব্যৱহাৰে ইউৰোপ, ভাৰতবৰ্ষ আদিত সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। মানৱ ইতিহাসৰ বিকাশ আৰু অগ্ৰগতিত ধাতৱ পদাৰ্থৰ ব্যৱহাৰেও বিভিন্নভাৱে সহায় কৰিছিল। মানুহে প্ৰযুক্তিবিদ্যাত দক্ষতা লাভ কৰাৰ লগে লগে প্ৰকৃতি বা পৰিবেশৰ ওপৰত গভীৰভাৱে নিৰ্ভৰ কৰিব নলগা হ'ল। তেওঁলোকৰ বাসস্থানৰ ক্ষেত্ৰতো পৰিৱৰ্তনে দেখা দিলে। খেতিত পানীযোগান ধৰাৰ ব্যৱস্থাও কৰা হ'ল। খেতি-বাতিৰ ফচলৰ ক্ষেত্ৰতো পূৰ্বতকৈ লাভৱান হ'ব পৰা হ'ল। এইদৰে, তেওঁলোকৰ অৰ্থনৈতিক উদ্ভৱ অৱস্থাই দেখা দিছিল। ফলস্বৰূপে তেওঁলোকৰ মাজত শ্ৰেণীবিন্যাসৰ সৃষ্টি হ'বলৈ ধৰিলে। সমাজৰ একাংশ লোকে উদ্ভৱ ধন লাভ কৰি ধনী হ'ল। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, তাম্ৰ আৰু লৌহ যুগৰ সূচনাৰ লগে লগে প্ৰকৃত অৰ্থত সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ হ'বলৈ ধৰিছিল।

মানুহে মাটিৰ ঘৰ বা পৰ্বতৰ গুহাত বাস কৰাৰ উপৰি খেৰ-তৃণাদিৰে নিৰ্মিত ঘৰত বাস কৰিবলৈ শিকিছিল। জুইৰ ব্যৱহাৰো লাহে লাহে শিকিছিল। কেঁচা মঙহ খাবলৈ এৰি পোৰা মঙহ খাবলৈ লৈছিল। পানী যোগান, হাল, শিলৰ কোৰ আদিৰ প্ৰচলন হোৱাৰ লগে লগে কৃষি জীৱন আৰম্ভ হৈছিল। শস্য সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। বনৰীয়া জীৱ-জন্তুক ঘৰচীয়া কৰি লোৱা হৈছিল আৰু সেই জীৱ-জন্তুক পৰিয়ালৰ স্বাৰ্থ সাধনত লগোৱা হৈছিল। পৰিয়াল আৰু সমাজৰ স্পষ্ট চিত্ৰ সেই সময়ত দেখা গৈছিল।

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক মানুহে নিজৰ প্ৰয়োজনৰ বাবে শিল, তাম্ৰ, লোহা, কাঠ আদিৰ পৰা প্ৰয়োজনীয় সা-সঁজুলি, শিল্প-বস্তু নিৰ্মাণ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বাসস্থান নিৰ্মাণ কৰিবলৈ শিকিছিল। পিঙ্গা-উৰা আদিৰ ক্ষেত্ৰতো পৰিৱৰ্তন সূচিত হৈছিল। সেইদৰে খাদ্য সংগ্ৰহ আৰু সেই খাদ্য দ্ৰব্য ৰান্ধি-বাঢ়ি খাবলৈও তেওঁলোকে শিকিছিল। এইদৰে বস্তু-সংস্কৃতিৰ প্ৰস্তুতি পৰ্ব আৰম্ভ হৈছিল।

আমি ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি আহিছোঁ যে, আদিম মানৱৰ মাজতো বিভিন্ন বিশ্বাস প্ৰচলিত হৈ আছিল। এই বিশ্বাস আকাশ, পৃথিৱী, বৰষুণ, ধুমুহা, বাৰিষা, অন্ধকাৰ, পোহৰ আদি কেন্দ্ৰিক আছিল। ইয়াৰ বাহিৰে জন্ম-মৃত্যু-বিবাহ বা যুগ্ম জীৱন সম্পৰ্কেও বিবিধ বিশ্বাস জনপ্ৰিয় হৈ উঠিছিল। এনে বিশ্বাসৰ আধাৰতেই বিবিধ সংস্কাৰ বা আচাৰ-অনুষ্ঠান সৃষ্টি হৈছিল আৰু এইদৰে ধৰ্ম আৰু ধৰ্মীয় জীৱনৰ পথ পৰিষ্কাৰ হৈ উঠিছিল। উৎসৱ-অনুষ্ঠানৰ বিকাশত ধৰ্মীয় বিশ্বাসে অনেক পৰিমাণে সহায় কৰিছিল। ৰোগ-ব্যাদি নিৰাময়ৰ বাবে আদিম মানুহে বিবিধ বনৌষধি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। আনকি মন্ত্ৰও প্ৰয়োগ কৰিছিল। পৰিশ্ৰান্ত আদিম মানৱে পৰিশ্ৰম লাঘবৰ অৰ্থে নানা খেল-খেলিছিল, চিকাৰ কৰিছিল, সাঁতুৰিবলৈ শিকিছিল। নানা অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান বা ধৰ্মীয় বা সামাজিক অনুষ্ঠানত গীত-পদ গাইছিল, নাচিছিল, অভিনয় কৰিছিল আৰু এইদৰে আৰম্ভ হৈছিল পৰিৱেশ্য কলাৰ। আদিম মানৱ পোনতে অধিকাৰী হৈছিল গীত-নৃত্যৰ। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে তেওঁলোক ভাষাৰ অধিকাৰী হোৱাৰ লগতে তেওঁলোকৰ সৃজনী প্ৰতিভাৰ বিকাশ ঘটিছিল আৰু তেওঁলোকৰ মাজত লাহে লাহে গীত-পদ, কথা-সাধুকথা, আখ্যান-উপাখ্যান, বচন-প্ৰবচন, মন্ত্ৰ আদি বাচিক ৰূপত প্ৰচলিত হৈছিল।

ইয়াৰপৰা আমি সহজে অনুমান কৰিব পাৰোঁ যে, প্ৰাক্-ঐতিহাসিক মানৱ সমাজত সংস্কৃতিৰ আৰম্ভ আৰু বিকাশ সম্ভৱ হৈ উঠিছিল। সংস্কৃতিৰ আন দিশৰ কথা নক'লেও স্থাপত্য আৰু ভাস্কৰ্যৰ দিশত প্ৰাক্-ঐতিহাসিক সংস্কৃতিৰ তাৎপৰ্য লক্ষ্য কৰা গৈছিল। চিত্ৰকলাই এই সময়ত বিকাশ লাভ কৰিছিল। প্ৰাক্-ঐতিহাসিক চিত্ৰকলাই পূৰ্বৰ বিস্তৃতি এৰি লাহে লাহে জ্যামিতিক চিহ্ন বা ৰূপলৈ সংকুচিত হৈছিল। প্ৰাক্-ঐতিহাসিক শিল্পীয়ে শিলগুটিত বিবিধ নক্সা অংকন কৰিছিল। চিত্ৰৰূপ সম্পাদিত বা চিত্ৰায়িত শিলগুটিবোৰে বৰ্ণমালাৰ পৰম্পৰা নিৰ্মাণত বিশেষভাৱে সহায় কৰিব পাৰিছিল বুলি কোনো কোনো পণ্ডিতে ক'ব খোজে। আকৌ কোনো কোনো পণ্ডিতে চিত্ৰায়িত এই শিলগুটিবোৰে ধৰ্মীয় জীৱনৰ আৰম্ভণিৰ ইংগিত দিব পাৰে বুলিও ক'ব খোজে। কিছুমানে আকৌ এই শিলগুটিবোৰত দেৱোপম শক্তি নিহিত থকা বুলিও কৈছিল। অন্যহাতে খেলা-ধূলাৰ প্ৰসংগতো এনে শিলে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰাৰ সপক্ষে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰি।

প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ আদি ছোৱাত মানুহে শিলৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বা সা-সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে তেওঁলোকে ধাতৱ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ বা সা-সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কটাৰী, কুঠাৰ, বটালী, ছেদন সঁজুলি, তৰোৱাল, শেল আদি নিৰ্মাণ কৰি বস্ত্ৰ সংস্কৃতিত তেওঁলোকে নতুন নতুন প্ৰযুক্তি-বিদ্যাৰ বা নিৰ্মাণ কৌশল আৰু ক্ষমতাৰ পৰিচয় দিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

গৃহ-বাৰী নিৰ্মাণ, সূতা কটা, কাপোৰ বোৱা, মৃন্ময় অথবা ধাতৱ বাচন-বৰ্তন নিৰ্মাণ পদ্ধতি আদিতো আদিম মানৱ সমাজে শেষস্তৰত দক্ষতা প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। নাও নিৰ্মাণ, জলপথৰ চিনাক্ত কৰণ, বেপাৰ-বাণিজ্য আদিতো তেওঁলোকে প্ৰগতি পথেৰে অগ্ৰসৰ হৈছিল।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা আদিম সমাজৰ তাম্ৰ আৰু লৌহ যুগতেই তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক জীৱন দ্ৰুত গতিত পৰিৱৰ্তিত হৈছিল, যি পৰিৱৰ্তনে পৰৱৰ্তী যুগৰ সংস্কৃতি বিস্ময়কৰণৰে নিৰ্মাণৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

মানৱ আচৰণৰ লগত সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰক? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৫ সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা আৰু ধাৰণা

ভাৰতীয় দৃষ্টিভঙ্গী মতে, সংস্কাৰৰ জৰিয়তে সংস্কৃতিৰ জন্ম হয়। জন্মোতেই মানুহে সংস্কাৰিত হৈ নাহে, তেনে অৱস্থাত মানুহ অপৰিমাৰ্জিত হৈ থাকে। তাৰ পিছত সামাজিক আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু শিক্ষা-দীক্ষাৰ মাজেৰে সংস্কাৰিত হৈ নতুন জীৱন লাভ কৰে, সংস্কৃতি সম্পন্ন বা সুশিক্ষিত হয় বা দ্বিতীয়বাৰ জন্মলাভ কৰে। তেওঁ প্ৰথমবাৰ জন্ম লাভ কৰে মাকৰ গৰ্ভৰপৰা আৰু দ্বিতীয়বাৰ জন্ম লাভ কৰে সংস্কাৰৰ জৰিয়তে অৰ্থাৎ তেওঁ দ্বিজ হয়। সেইহে কোৱা হয় “জন্মনা জায়তে শূদ্ৰং সংস্কাৰাৎ দ্বিজ উচ্যতে।” অৰ্থাৎ পৰিমাৰ্জন প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা লাভ কৰা অৱস্থা বা ব্যাপাৰৰ নাম সংস্কৃতি।

কোনো কোনো দাৰ্শনিকৰ মতে, সামাজিক মাধুৰ্য বা সামাজিক সৌন্দৰ্যৰ নামেই সংস্কৃতি। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত সংস্কৃতিৰ বিষয়ে এনেদৰে কোৱা হৈছেঃ “আত্ম সংস্কৃতিৰাৰ শিল্পানি” অৰ্থাৎ শিল্পসমূহ আত্মাৰ সংস্কৃতি।

লোটিন ভাষাৰ ‘কোল’ ধাতুৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা ‘কুলতুৰা’ শব্দৰ অৰ্থৰ লগত ইন্দো-এৰিয়ান ভাষাৰ কৃষ্টি-সংস্কৃতি পৰিভাষাৰ মিল লক্ষ্য কৰিব পাৰি। কৃষ্ বা কৰ্ষণ পৰিভাষাত মাৰ্জিত বা ৰুচিবান হোৱাৰ ধাৰণাও স্পষ্ট।

সংস্কৃতি পদৰ দ্যোতনা অত্যন্ত বিশাল। সংস্কৃতি অন্তঃ আৰু বহিঃ— এই দুটা ভাগতো বিভক্ত হ’ব পাৰে। মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনেই অন্তঃসংস্কৃতি আৰু ভাষা-সাহিত্য, নৃত্য-গীত আদি বহিঃসংস্কৃতি। কৃষক, বুদ্ধ, যীশু, শংকৰদেৱ আদি মহাপুৰুষ আছিল অন্তঃসংস্কৃতিৰ প্ৰৱৰ্তক।

সংস্কৃতিৰ অন্যতম লক্ষ্য আত্ম সংস্কৃতিৰ বিকাশ অৰ্থাৎ চিন্তাৰ পূৰ্ণ বিকাশ সাধন। সংস্কৃতিৰ পৰিসৰ কিন্তু ইমানতেই সীমিত নহয়। প্ৰকৃত অৰ্থত সমগ্ৰ জীৱন চৰ্যাৰ মাধ্যমেৰে সংস্কৃতিৰ পূৰ্ণ বিকাশ ঘটে। জীৱনৰ বিচিত্ৰ কৃতিয়েই সংস্কৃতি অৰ্থাৎ সম্যক ভাৱে সম্পাদিত কৃতিৰ সমষ্টিয়েই সংস্কৃতি (সম-কৃ+ক্তি)।

সামাজিক মন আৰু দেহ উভয়ৰ বিকাশৰ মাধ্যমেৰেই সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ হয়, বিকাশ হয়, প্ৰসাৰিত হয়। সেয়েহে বৌদ্ধিক পৰমোৎকৰ্ষ আৰু সামাজিক সৌন্দৰ্যকেই সংস্কৃতি আখ্যা দিয়া হৈছে। দাৰ্শনিক নৃতত্ত্ববিদ ডেবিড বিন্দিৰ মতে “কোনো এক ভৌগোলিক পৰিৱেশৰ মাজত মানৱ প্ৰকৃতিৰ উৎকৰ্ষ সাধনেই সংস্কৃতি।”

আন এগৰাকী সমাজ বিজ্ঞানীৰ মতে, মানৱ প্ৰকৃতিৰ উৰ্ধ্বতম প্ৰক্ৰিয়াই সংস্কৃতি। মানুহে জন্ম লাভ কৰে অসামাজিক (Asocial) ৰূপে আৰু সংস্কাৰৰ মাধ্যমত লাভ কৰে সামাজিকতা। সংস্কাৰৰ আন নাম সংস্কৃতি।

ইংৰাজী কালছাৰ (Culture) পদটো পোনতে প্ৰয়োগ কৰিছিল বৃটিছ নৃতত্ত্ববিদ এডৱাৰ্ড বাৰ্ণেট টাইলাৰ-এ; খৃ. ১৮৭১ চনত। তেওঁ কালছাৰ পৰিভাষাটিৰ ব্যাখ্যা এনেদৰে আগবঢ়াইছিল—

Culture is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society. অৰ্থাৎ

সমাজৰ অংগীভূত সদস্যৰূপে মানৱে আহৰণ কৰা জ্ঞান, বিশ্বাস, কলা-কৃষ্টি, ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, উৎসৱ-অনুষ্ঠান, আইন-কানুন, নৈতিকতা, অভ্যাস আৰু অন্যান্য সামাজিক সামৰ্থৰ সামগ্ৰিক যৌগিক ৰূপেই সংস্কৃতি।

টাইলাৰৰ মতে, সংস্কৃতি সামাজিক উত্তৰাধিকাৰ বা ঐতিহ্য (Social Heritage)। সংস্কৃতি ব্যক্তিৰ প্ৰতি সমাজৰ দান।

ৰিচাৰ্ড টি লেপাৰি নামৰ এগৰাকী বিখ্যাত সমাজ বিজ্ঞানীয়ে সংস্কৃতিৰ সূত্ৰ দিবলৈ এনেদৰে চেষ্টা কৰিছে :

মানুহে বংশ-পৰম্পৰা সমাজপাতি বাস কৰিবলৈ লোৱাৰে পৰা সামাজিক প্ৰাণী হিচাপে মানুহে বিভিন্ন পৰিস্থিতিত সেই সমাজৰ ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, বিশ্বাস-অবিশ্বাস, ধৰ্ম-অধৰ্ম-পৰম্পৰা আদি প্ৰবৃত্তিগতভাৱে শিকে। এই ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ-পৰম্পৰা আদিৰ সামগ্ৰিক ৰূপক সংস্কৃতি আখ্যা দিয়া হয়। সংস্কৃতিত সামাজিক জীৱ মানৱৰ শাৰীৰিক আৰু জৈৱিক আচৰণ বৰ্তমান থাকে। সংস্কৃতি সামাজিক সংযুতিৰ উপাদান বিশেষ। ধৰ্ম, কলা, আৱেগিক উক্তি আদি বিভিন্ন সামাজিক ব্যাপাৰ সংস্কৃতি পৰিসীমাৰ অংগীভূত।

মালিনৱস্কি-এ টাইলাৰে আগবঢ়োৱা সূত্ৰটোৰ আধাৰত কৈছে যে, সংস্কৃতি সামাজিক উত্তৰাধিকাৰ মাথোন। এই উত্তৰাধিকাৰ আচলতে ভৌতিক (Material) আৰু অভৌতিক (Non Material) উভয়বিধ উপাদানৰ সমষ্টি। অৱশ্যে অভৌতিক উপাদানক সহজে উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰি। আন কথাত সংস্কৃতি, জীৱনৰ সামগ্ৰিক পদ্ধতি মাথোন। মানসিক, সামাজিক আৰু ভৌতিক আদি উপাদানেৰে জীৱন পদ্ধতি নিৰ্মিত হয়। বহলভাৱে সংস্কৃতিৰ দিশ দুটা (ক) সামাজিক সংস্কৃতি আৰু (খ) ভৌতিক সংস্কৃতি।

ৰুথ বেনেডিষ্ট-এ সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা আনুষ্ঠানিক (Formalistic) আৰু নান্দনিক (Aesthetic) উভয় দিশৰ ফালৰ পৰা দিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। তেওঁৰ মতে, সংস্কৃতিৰ ব্যাখ্যা সামাজিক জীৱনৰ আধেয়ৰ আধাৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থা সংগঠনৰ আধাৰতহে নিৰ্ভৰ কৰে।

মেলৱিল জে হাৰ্শ্বেৰিটছ-এ অতি কম কথৰ ভিতৰতে সংস্কৃতিৰ সূত্ৰ এনেদৰে দিছে— Culture is the man-made part of the environment,

মানৱৰদ্বাৰা পাৰিপাৰ্শ্বিক অংশবোৰেই সংস্কৃতি। স্বৰূপাৰ্থত মানৱ সৃষ্ট সামাজিক আচৰণেই সংস্কৃতি।

সংস্কৃতিৰ সৰ্বজনগ্ৰাহ্য আধুনিক সূত্ৰ এগৰাকী নৃতত্ত্ববিদে এনেদৰে দিছে :

সংস্কৃতি কিছুমান নিয়মৰ সংযুতি অথবা পৰিমাণক। এই সংযুতিবোৰে কোনো এখন সমাজৰ অংগীভূত ব্যক্তিসকলক প্ৰভাৱান্বিত কৰাৰ ফলস্বৰূপে সেই সমাজৰ অংগীভূত ব্যক্তিসকলৰ বাবে উপযুক্ত আৰু গ্ৰহণযোগ্য বিভিন্ন আচৰণৰ জন্ম হয়। এই আচৰণৰ সমষ্টিয়েই সংস্কৃতি।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

মানৱ প্ৰকৃতিৰ উৎকৰ্ষ সাধনেই সংস্কৃতি নে? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

১.৫.১ জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু সংস্কৃতি

সংস্কৃতিৰ জন্ম হয় জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ আধাৰত। গতিকে জীৱন আৰু সমাজক এৰি সংস্কৃতি সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। সামাজিক আচৰণৰ সমলয়ত সংস্কৃতিৰ জন্ম। জীৱনক বাদ দি সমাজ হ'ব নোৱাৰে; যিহেতু জীৱন আৰু সমাজৰ মাজত নিবিড় সম্পৰ্ক আৰু সম্বন্ধ ৰক্ষিত হৈ আহিছে।

জীৱনৰ মূল প্ৰয়োজনীয়তা

১. জীৱদেহৰ ৰাসায়নিক ৰূপান্তৰ (Metabolism)
২. প্ৰজনন (Reproduction)
৩. দৈহিক 'সুখ-স্বাচ্ছন্দ্য' আৰাম (Bodily Comforts)
৪. নিৰাপত্তা (Safety)

সাংস্কৃতিক অভিব্যক্তি

- খাদ্য সংগ্ৰহ (Commissariat)
- জ্ঞাতিত্ব (Kinship)
- আশ্ৰয় (Shelter)
- সুৰক্ষা (Protection)

৫. গতি (Movement)	বিবিধ কাৰ্য্যৱলী (Activities)
৬. বৃদ্ধি (Growth)	প্ৰশিক্ষণ (Training)
৭. স্বাস্থ্য (Health)	স্বাস্থ্য বিজ্ঞান (Hygiene)

১.৫.২ সংস্কৃতিৰ উপাদান

সংস্কৃতিৰ পৰিসৰ অতিশয় ব্যাপক। জীৱনৰ সৈতে জড়িত সকলো বিধৰ আচৰণ-অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টিয়েই সংস্কৃতি। জীৱনৰ এনে এটি দিশ নাই, এনে এখন ক্ষেত্ৰ নাই যাৰ সৈতে সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক নাই। সেইবাবে সংস্কৃতিৰ পৰিসৰে জীৱনৰ বিভিন্ন অভিজ্ঞতাক সামৰে। তলত সংস্কৃতিৰ সমলৰাজিৰ সাধাৰণ আভাস দিয়া হ'ল :

১. ভৌতিক সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ অনুমোদন (Material culture and its sanctions)
  - (ক) প্ৰযুক্তিবিদ্যা, কাৰিকৰী বিদ্যা (Technology)
  - (খ) অৰ্থনীতি (Economics)
২. সামাজিক অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান (Social Institutions)
  - (ক) সামাজিক সংগঠন (Social Organisation)
  - (খ) শিক্ষা (Education)
  - (গ) ৰাজনৈতিক সংযুতি (Political Structure)
৩. মানুহ আৰু বিশ্বজগত (Man and the Universe)
  - (ক) বিশ্বাস পদ্ধতি (Belief System)
  - (খ) অলৌকিক শক্তিৰ নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰচেষ্টা (The control of supermatural power)
৪. নান্দনিকতা (Aesthetics)
  - (ক) চাৰুকলা (Fine Arts)
  - (খ) গ্ৰাফিক কলা আৰু প্লাষ্টিক কলা (Graphic and Plastic arts)
  - (গ) লোকসংস্কৃতি (Folklore)
  - (ঘ) সংগীত-নাটক-নৃত্য-নৃত (Music-Drama-Dance)
৫. ভাষা (Language)

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

সংস্কৃতিৰ মূল উপাদানসমূহ কি? (২৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

১.৫.৩ সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্য

নৃতত্ত্ববিদ হাৰস্কোৱিটছৰ মতে সংস্কৃতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য তিনিটা :

- ক) মানৱ অভিজ্ঞতাত সংস্কৃতি বিশ্বজনীন, তথাপি ইয়াৰ স্থানীয় আৰু আঞ্চলিক ৰূপ লক্ষ্য কৰা যায়।
- খ) সংস্কৃতি স্থবিৰ অথচ ই গতিশীল অবিচ্ছিন্ন।
- গ) সংস্কৃতিয়ে সমাজৰ প্ৰত্যেকজন সদস্যৰ জীৱন গতি নিৰ্ধাৰণ আৰু ইয়াৰ পৰিপূৰ্ণিত সমল যোগালেও কেতিয়াবাহে ই আমাৰ সচেতন ভাৱ-চিন্তাত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰে।

তলত এই বৈশিষ্ট্যকেইটাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল :

- (১) সংস্কৃতিৰ উৎস বিশ্বজনীন মন। বিশ্ব মানৱৰ মন আৰু অনুভূতিৰ অমিল নাই। পৃথিৱীৰ সকলো লোকে হিয়াৰ জুই আৰু পেটৰ জুইৰ পোষণি পাহৰিব নোৱাৰে। এনে পোষণিৰ বাবে জীৱন সুখৰো হ'ব পাৰে দুখৰো হ'ব পাৰে। এনে ভাৱ অনুভূতিৰ সাদৃশ্যৰ বাবেই মানৱ-সংস্কৃতিৰ স্বৰূপো একেই। সংস্কৃতিগত উপাদানৰ পাৰ্থক্য থাকিলেও ইয়াৰ অন্তৰালত কিন্তু এক সমসূত্ৰই বিশ্ব সংস্কৃতিৰ ধাৰণাৰ জন্ম দিয়ে। এনে সাদৃশ্যৰ বাবে পৃথিৱীৰ সকলো মানুহে সুখত হাঁহে, দুখত কান্দে, কান্দিলে চকুৰ পানীৰ নিজৰা বয়, নিজৰাৰ পানী সুকায়ে, চকুৰ পানী নুশুকায়ে। গতিকে বিশ্ব মানৱৰ মন যে এটাই তাক সহজে বুজিব পাৰি। প্ৰেম-প্ৰণয়, বিবাহ-পৰিণয়, বিৰহ-বিচ্ছেদ, সুখৰ চকুপানী আৰু দুখৰ চকুপানী সংস্কৃতিৰ সমল। গতিকে সংস্কৃতি বিশ্বজনীন।

আকৌ মানুহ একে হ'লেও ভৌগোলিক, ঐতিহাসিক আদি কাৰণবশতঃ মানৱ সমাজত কিছুমান বৈচিত্ৰ্যও পৰিদৃষ্ট হয়। সংস্কৃতিৰ অন্যতম সমল পোছাক-পৰিচ্ছদ, খোৱা-লোৱা, খাদ্য-সামগ্ৰী, আচাৰ-অনুষ্ঠান, ভৌতিক সংস্কৃতি, পৰিৱেশ্য কলা আদিৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা যায়।

- (২) সংস্কৃতিৰ দ্বিতীয় বৈশিষ্ট্য হৈছে— ই স্থবিৰ অথচ ই পৰিৱৰ্তনশীল। পৰম্পৰা-আধাৰতভূত হোৱা বাবে সংস্কৃতি স্থবিৰ হ'ব পাৰে। মানুহে বা সমাজে তেওঁলোক পিতৃ-পিতামহ আদিৰ দিনৰে পৰা চলি অহা নীতি-নিয়ম, বিধি-বিধান, আচাৰ-অনুষ্ঠান, বহন-চহন আদি পৰিৱৰ্তন কৰিব নোখোজে। কিন্তু সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে সমাজৰো পৰিৱৰ্তন হয়; যিহেতু পৰম্পৰা অতীতৰ প্ৰতি অন্ধ আনুগত্য নহয়, ই এক ঐতিহাসিক চেতনাহে।

আমাৰ বিহু উৎসৱ আৰু বিহুগীত আৰু বিহুনাচৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিলেই স্থবিৰ সংস্কৃতি যে পৰিৱৰ্তিত হয়— তাৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায়। সৌ সিদিনালৈকে বিহুগীত, বিহুনাচ, বিহু উৎসৱ আছিল গঁঞা সমাজৰ, পথাৰৰ; এতিয়া হ'ল নগৰৰ বিহু, হ'ল মঞ্চৰ বিহু। পোছাক-পৰিচ্ছদলৈ চালেও দেখা যায় যে পূৰ্বে অসমীয়া পুৰুষসকলে পিন্ধিছিল ধুতী, মহিলাই পিন্ধিছিল মেখেলা-চাদৰ। আজিকালি পুৰুষে পিন্ধে পেণ্ট-ছাৰ্ট আৰু মহিলাই

পিন্ধে ছুৰিদাৰ-কামিজ। ধুতী পিন্ধা আৰু মেখেলা ছাদৰ পিন্ধা পুৰুষ-মহিলাৰ সংখ্যা কমিল বুলিয়েই ক'ব পাৰি।

(৩) সংস্কৃতিয়ে আমাৰ জীৱন-গতি নিৰ্ধাৰণ আৰু ইয়াৰ পৰিপুষ্টিত সমল যোগালেও কেতিয়াবাহে ই আমাৰ সচেতন ভাৱ-চিন্তাত প্ৰৱেশ লাভ কৰিব পাৰে। মানুহ হিচাপে আমাৰ কিছুমান মনস্তাত্ত্বিক আৰু দাৰ্শনিক সমস্যা আছে। মানুহে কেনেকৈ নিজৰ সংস্কৃতি শিকিবলৈ প্ৰয়াস কৰে আৰু সমাজৰ অংগীভূত সদস্য হিচাপে কিদৰে ক্ৰিয়া বা কাৰ্য সম্পাদন কৰে ইত্যাদি কথাবোৰ নিশ্চিতভাৱে এক মনস্তাত্ত্বিক সমস্যা। দ্বিতীয়তে, সংস্কৃতি মানৱ-মনৰ ক্ৰিয়া হয়নে নহয় তাৰ বিচাৰ কৰা বাস্তৱিকতে দাৰ্শনিক সমস্যা। সংস্কৃতি মানৱৰ বিশেষ গুণ, ই মানৱ সমাজতহে সীমিত। ব্যক্তি বিশেষে গ্ৰহণ কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ বাহিৰতো সংস্কৃতিৰ সত্তা বৰ্তমান। গতিকে সংস্কৃতিৰ পৰিসৰ ব্যক্তিসত্তাৰ পৰিসৰতকৈও ব্যাপক। অন্য মনস্তাত্ত্বিক সত্তাৰ বাহিৰে সংস্কৃতিৰ আন দ্বিতীয় সত্তা নাই, মানৱ মনত নিৰ্মিত অনুবৰ্তিতা ৰূপেহে ই স্থিতি লাভ কৰে।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

সংস্কৃতিক সৃষ্টিৰ অথচ পৰিৱৰ্তনশীল বোলাৰ কাৰণ কি? (৬০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটো পঢ়ি সংস্কৃতি নিৰ্মাতা মানুহৰ সামাজিক ইতিহাসৰ বিভিন্ন স্তৰ, প্ৰত্ন-প্ৰস্তৰ যুগ, মধ্যযুগীয় প্ৰস্তৰ যুগ, নব্য-প্ৰস্তৰ যুগ, তান্ত্ৰযুগ, লৌহ-যুগ আদিৰ মাজেৰে গৈ কেনেদৰে তেওঁলোকে কৃষিকৰ্মত স্থিতি লাভ কৰি সামাজিক নান্দনিকতাৰ ফালে অগ্ৰসৰ হৈছে সেই বিষয়ে কিছু কথা আলোচনা কৰা হ'ল। এই ইতিহাস নানা ঘাত-প্ৰতিঘাত, নানা সংঘাত, নানা বিপৰ্যয়ৰ মাজেৰে অগ্ৰসৰ হোৱা এক জীৱন্ত আৰু চলন্ত ইতিহাস। বন্যজীৱ সদৃশ মানুহে কিদৰে নিজৰ নিৰন্তৰ চেপ্টা-প্ৰচেপ্টাৰ মাজেৰে সংস্কৃতি নিৰ্মাতাৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে সেই বিষয়েও জানিব পৰা গ'ল।

আমি আৰু জানিলো যে, মানৱ সমাজতহে সংস্কৃতিৰ জন্ম। মানুহে নিৰ্মাণ কৰা পদাৰ্থইহে সংস্কৃতি নামবাচ্য হ'ব পাৰে। সংস্কৃতিৰ ব্যাখ্যা বিভিন্নজনে বিভিন্নভাৱে দিছে। জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ সৈতে সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক। জীৱনৰ বিভিন্ন অভিজ্ঞতাৰ আধাৰত সংস্কৃতিৰ জন্ম হয়।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) মানৱৰ বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক। প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ মানুহ, সমাজ আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
- ২) মানুহক বান্দৰৰ বংশধৰ বোলাৰ কাৰণ কি?
- ৩) “সংস্কৃতি পদৰ দ্যোতনা অত্যন্ত বিশাল।” কথাষাৰ বহলাই আলোচনা কৰক।
- ৪) সংস্কৃতিক কি কাৰণে সামাজিক আচৰণৰ সৃষ্টি বোলা হৈছে উদাহৰণৰ সৈতে বুজাই লিখক।
- ৫) কৃতি-কৃষ্টি আৰু সংস্কৃতিৰ মাজত কিদৰে সম্পৰ্ক ৰক্ষিত হৈ আহিছে বুজাই লিখক।
- ৬) সংস্কৃতি মানৱ নিৰ্মিত বুলি কি কাৰণে কোৱা হৈছে বহলাই লিখক।
- ৭) জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ সৈতে সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক কিদৰে ৰক্ষিত হৈ আহিছে বুজাই লিখক।
- ৮) সংস্কৃতিৰ উপাদানবোৰ কি কি বুজাই লিখক।
- ৯) চমুটোকা লিখক :
জ্ঞাতিত্ব (Kinship), চাৰুকলা, হস্ত-কুঠাৰ, বিশ্বাস পদ্ধতি, অলৌকিক শক্তি, যৌথ নৃত্য, আদিম যৌন জীৱন।
- ১০) সংস্কৃতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যকেইটা কি কি বুজাই লিখক।
- ১১) সংস্কৃতি বিশ্বজনীন মনৰ আধাৰত সৃষ্টি হৈছে বুলি কোৱাৰ কাৰণ কি কি? বুজাই লিখক।
- ১২) সংস্কৃতিক বিশ্বজনীন ব্যাপাৰ বুলি কোৱাৰ কাৰণ কি বুজাই লিখক।
- ১৩) সংস্কৃতি কেনেদৰে একে সময়তে স্থবিৰ আৰু গতিশীল, যুক্তিৰে বুজাই লিখক।

১.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Books)

শৰ্মা, নবীন চন্দ্ৰ	ঃ	অসমীয়া লোকসংস্কৃতিৰ আভাস
—	ঃ	লোকসংস্কৃতি
—	ঃ	ভাৰতৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ লোকসংস্কৃতি
Herskovits, Melville, J	ঃ	Cultural Anthropology
Gregory, W.K.	ঃ	our Face from Fish to Man

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
সংস্কৃতিৰ ৰূপ আৰু সংযুতি

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতি
- ২.৪ সংস্কৃতিৰ বিভাজন বা শ্ৰেণীবিভাগ
  - ২.৪.১ আদিম সংস্কৃতি
  - ২.৪.২ গঁঞা সংস্কৃতি
  - ২.৪.৩ লোকসংস্কৃতি
  - ২.৪.৪ জনজাতীয় সংস্কৃতি
  - ২.৪.৫ শিষ্ট বা অভিজাত সংস্কৃতি
- ২.৫ লোকসংস্কৃতি আৰু লোক জীৱন
- ২.৬ লোকসংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু অভিজাত সংস্কৃতি
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

সংস্কৃতি মানৱ সমাজৰ সৃষ্টি। সময়ৰ সৈতে সমাজ জীৱনৰ সম্পৰ্ক অতিকৈ গাঢ়। সময়ে ইতিহাস সৃষ্টি কৰে। গতিকে ঐতিহাসিক পৰিক্ৰমা, মানৱ সমাজৰ প্ৰকৃতি আদিৰ আধাৰত সংস্কৃতিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। এই পৰিৱৰ্তনৰ বাবেই সংস্কৃতিক আদিম সংস্কৃতি, লোক সংস্কৃতি বা গঁঞা সংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি, শিষ্ট সংস্কৃতি, নগৰীয়া সংস্কৃতি আদি শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। এই বিভাগ বা শ্ৰেণীবোৰ পানী নসৰকাবিধৰ নহয়— বৰং পৰম্পৰৰ মাজত সম্পৰ্ক ৰক্ষিত হৈ আহিছে। সেইবাবেই মৌখিক পৰম্পৰা লিখিত পৰম্পৰাত প্ৰৱেশ কৰে আৰু লিখিত পৰম্পৰাই গৈ মৌখিক পৰম্পৰাত প্ৰৱেশ কৰে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ ফলত আপুনি—

- সংস্কৃতি মানৱ সৃষ্টি, গতিকে মানুহৰ ইতিহাসৰ সৈতে সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক কেনেদৰে ৰক্ষিত হৈ আহিছে সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতিৰ পাৰ্থক্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব,

- আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যবো সংস্কৃতিৰ সংযুতিত ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। যেনে— অসমৰ সংস্কৃতি, গোৱালপাৰাৰ সংস্কৃতি, দৰঙৰ সংস্কৃতি, কামৰূপৰ সংস্কৃতি ইত্যাদি। সংস্কৃতিৰ এই আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব,
- সমাজৰ স্তৰ অনুসৰি স্তৰ বিভাজন হোৱা আদিম সংস্কৃতি, লোকসংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি, অভিজাত বা শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতি আদিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- সমাজৰ লগে লগে সংস্কৃতিবো যে পৰিৱৰ্তন হয় এই বিষয়ে বুজিব পাৰিব।

২.৩ পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতি

সংস্কৃতি আৰু পৰম্পৰাৰ মাজত নিবিড় সম্পৰ্ক বন্ধিত হৈ আহিছে। পাৰম্পৰিক সমাজ-ব্যৱস্থাত জনকৃষ্টি বা জনসংস্কৃতিয়েই হওঁক বা লোকসংস্কৃতি বা লোকবিদ্যাই হওক সকলোৰে সম্পৰ্ক পৰম্পৰাৰ সৈতে। সংস্কৃতিৰ মূল কথা হ'ল যিখন সমাজত ই প্ৰচলিত সেইখন সমাজৰ মানুহে সেই সাংস্কৃতিক উপাদানৰাজিক নিজৰ বুলি গ্ৰহণ কৰিব লাগিব; অৰ্থাৎ, এক কথাত ক'বলৈ হ'লে সেই সমাজখনৰ পৰম্পৰাৰ সৈতে সেই সাংস্কৃতিক উপাদানৰাজি সুন্দৰকৈ খাপ খাব লাগিব। পৰম্পৰাৰ সৈতে খাপ নাখালে মানুহে সংস্কৃতি গ্ৰহণ নকৰে, বৰং ইয়াক বৰ্জন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, অসমীয়া লোকগীত পৰিৱেশনত দোতোৰা, খঞ্জুৰী, জুৰি আদি ব্যৱহাৰ কৰাটো পৰম্পৰাগত; কিন্তু ইয়াৰ ইফাল-সিফাল হ'লে সেই সমাজৰ জনসাধাৰণে ইয়াক প্ৰকৃত্যৰ্থত গ্ৰহণ নকৰে।

পৰম্পৰা শব্দটো ইংৰাজী 'Tradition' শব্দৰ সমাৰ্থবাচক। এই শব্দটো আহিছে মূল 'Tradition' শব্দৰ পৰা, যাৰ অৰ্থ 'Handed Down', অৰ্থাৎ পৰম্পৰা হ'ল এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্মলৈ সমাজৰ পদ্ধতি আৰু প্ৰথাৰ হস্তান্তৰকৰণ। পৰম্পৰাক এক প্ৰকাৰে ঐতিহ্য বুলিব পাৰি। ঐতিহ্যই আমাৰ স্বকীয় জীৱন ৰক্ষা কৰে। এই ফালৰপৰা সংস্কৃতি আৰু ঐতিহ্যৰ মাজত বন্ধিত হৈ আহিছে নিবিড় সম্পৰ্ক।

পৰম্পৰা স্থবিৰ নহয়, গতিশীল। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে, সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে পৰম্পৰাবো পৰিৱৰ্তন হয়। কোনোৱে কোনোৱে পৰম্পৰাৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখিলে তেনে সালসলনিক অস্বীকাৰ কৰিব খোজে। সমাজৰ পৰিৱৰ্তন ব্যৱস্থা পদটোৰ লগতে পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াটোও অংগীভূত হৈ আছে। তদুপ সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগতে পৰম্পৰাৰ পৰিৱৰ্তনৰ কথাটিও সাঙোৰ খাই আছে। সেই কাৰণে কোৱা হয়— অতীতৰ প্ৰতি থকা অন্ধ আনুগত্যই পৰম্পৰা নহয়, পৰম্পৰা মানে ঐতিহাসিক চেতনা। অতীত-বৰ্তমান-ভৱিষ্যতৰ সৈতে পৰম্পৰাৰ আছে এক নিবিড় সম্পৰ্ক।

পৰম্পৰা দুবিধ : (ক) মৌখিক আৰু (খ) লিখিত। যি পৰম্পৰা মুখে মুখে চলি আহিছে তাৰ নামেই মৌখিক পৰম্পৰা আৰু যি পৰম্পৰা লিখিতভাৱে চলি আছে তাৰ নাম লিখিত পৰম্পৰা। মৌখিক পৰম্পৰা আশ্ৰয়ী সংস্কৃতিৰ নাম লোকসংস্কৃতি বা লোকবিদ্যা। জনজাতীয় সংস্কৃতি বা আদিম সংস্কৃতিৰ বহু কথা পৰম্পৰাৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

লোকসংস্কৃতি অর্থাৎ মৌখিক সংস্কৃতিক পৰিমাৰ্জন কৰি ল'লেই পৰিমাৰ্জিত বা অভিজাত বা আনুষ্ঠানিক বা শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতিৰ জন্ম হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে সৃষ্টি হয় লোকসংস্কৃতিৰ।

লোক-পৰম্পৰা আৰু লিখিত পৰম্পৰাৰ মাজত সদা সৰ্বদাই অন্যান্য প্ৰক্ৰিয়া চলি থাকে, অর্থাৎ এটাৰ পৰা আনটো আঁতৰি থাকিব নোৱাৰে। লোক-পৰম্পৰাই লিখিত পৰম্পৰাত প্ৰৱেশ কৰে আৰু লিখিত পৰম্পৰাই লোক পৰম্পৰাত প্ৰৱেশ কৰে। এইদৰে দুয়োৰে মাজত অন্যান্য প্ৰক্ৰিয়া চলি থাকে।

ভাৰতীয় সমাজত লিখিত পৰম্পৰা আৰম্ভ হৈছে খ্ৰীঃপূৰ্ব তৃতীয় শতিকাত (খ্ৰীঃ ২৭২) মহাৰাজ অশোকৰ ৰাজত্বকালত। বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে তেওঁ তাম্ৰলিপি আৰু শিলালিপি লিখি দিয়াইছিল আৰু এই তাম্ৰলিপি আৰু শিলালিপিৰ জৰিয়তেই ভাৰতবৰ্ষত পোনতে লিখিত পৰম্পৰাৰ আৰম্ভ হৈছিল। ইয়াৰ পূৰ্বে যিবোৰ পৰম্পৰাৰূপে কথিত হৈছিল সেইবোৰ মুখে মুখে চলি মৌখিক পৰম্পৰাত প্ৰচলিত হৈ আছিল। বেদ-উপনিষদ আদিও মৌখিকভাৱে ৰচিত হৈ মুখ পৰম্পৰাত প্ৰচলিত হৈ আছিল। আনকি বৰ্তমানো তেনেদৰে প্ৰচলিত হৈ আছে। সেইবাবে বেদৰ আন এটি নাম শ্ৰুতি। বেদ-উপনিষদ আদিয়ে লিখিত ৰূপ পোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ লিখিত পৰম্পৰাৰ সূত্ৰপাত হয়।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

পৰম্পৰাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰক। পৰম্পৰাক অতীতৰ প্ৰতি অন্ধ আনুগত্য বুলিব পাৰিনে? (৬০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

২.৪ সংস্কৃতিৰ বিভাজন বা শ্ৰেণীবিভাগ

সমাজ-জীৱন, প্ৰকৃতি, গুণ আদি বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰত সংস্কৃতিক কেইটিমান শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰি। যেনে—

আদিম সংস্কৃতি, লোকসংস্কৃতি অথবা জনজাতীয় সংস্কৃতি মৌখিক পৰম্পৰাত
প্ৰচলিত। পৰৱৰ্তী কালতহে এইবোৰে লিখিত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰি লিখিত পৰম্পৰাত
প্ৰৱেশ কৰে। তলত বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ সাধাৰণ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল—

২.৪.১ আদিম সংস্কৃতি

আদিম সমাজত প্ৰচলিত সংস্কৃতিৰ নাম আদিম সংস্কৃতি। কোনো কোনো সমাজ
বিজ্ঞানীৰ মতে লোকসংস্কৃতিৰ পূৰ্ব ৰূপটোৱেই আদিম সংস্কৃতি। যাযাবৰী জীৱন,
চিকাৰবৃত্তি, সুসংগঠিত সমাজ আৰু সামাজিক জীৱনৰ প্ৰায় পৰিচয়বিহীন, জীৱিকাৰ
অন্যতম মাধ্যম হিচাপে কৃষি-বৃত্তিৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ অজ্ঞান— এনেবিধ বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন
সংস্কৃতিৰ নামেই আদিম সংস্কৃতি। আদিম সংস্কৃতিৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে পূৰ্বৱৰ্তী অধ্যায়ত
আলোচনা কৰা হৈছে।

২.৪.২ গাঁও সংস্কৃতি

নৃতত্ত্ববিদসকলে যাক Rural Culture বা Peasant Culture বোলে, সেই
সংস্কৃতিক গাঁও সংস্কৃতি বুলিব পাৰি। পোনতে গাঁৱৰ জন্ম— তাৰ পিছতহে নগৰ-চহৰ
আদিৰ জন্ম। ৰবাৰ্ট ৰেডফিল্ডৰ মতে, মানৱ সংস্কৃতিৰ যিটো স্তৰক আদিম আৰু শিষ্ট বা
অভিজাত সংস্কৃতি নাম দিয়া হৈছে; এই দুয়ো সংস্কৃতিৰ মাজতেই গাঁও সংস্কৃতিক স্থাপন
কৰিব পাৰি; অৰ্থাৎ গাঁও সংস্কৃতি আদিম আৰু অভিজাত সংস্কৃতিৰ মধ্যৱৰ্তী স্তৰ। গাঁও
সংস্কৃতি দুভাগত বিভক্ত : লোক-সংস্কৃতি বা জনকৃষ্টি আৰু জনজাতীয় সংস্কৃতি বা
জনজাতীয় সংস্কৃতি। প্ৰকৃতৰ্থত এই দুয়োবিধ সংস্কৃতিয়েই গাঁও সংস্কৃতি। লোকসংস্কৃতি
আৰু জনজাতীয় সংস্কৃতি পৰম্পৰাবাদী, অতীতমুখী, কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতি নিৰ্ভৰশীল,
যাদু মন্ত্ৰত বিশ্বাসী, হস্তশিল্প নিৰ্ভৰশীল, মৌখিক সঞ্চৰণত গুৰুত্ব প্ৰদান, বিভিন্ন দেৱ-
দেৱী, ভূত-প্ৰেত, যথ-যথিনীত বিশ্বাসী, ভাগ্য, জ্যোতিষ আদিত বিশ্বাসী, বিজ্ঞানগত
উদ্ভাৱন বা সিদ্ধান্তৰ প্ৰতি অসচেতন ইত্যাদি। এইফালৰ পৰা লোকসংস্কৃতি আৰু জনজাতীয়
সংস্কৃতিৰ মাজত অমিলতকৈ মিলৰ পৰিমাণহে অধিক। লোকসংস্কৃতিৰ পৰিসৰ বহল
বিস্তৃত। ইয়াৰ বিপৰীতে জনজাতীয় সংস্কৃতি বিশেষ বিশেষ নৃ-গোষ্ঠীৰ মাজত সীমিত।
যেনে : বৰো নৃগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতি, ৰাভা নৃগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতি, মিছিং নৃগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতি,
কাৰ্বি নৃগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতি ইত্যাদি। প্ৰতিটো নৃগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতি সুকীয়া সুকীয়া, তাত
সামগ্ৰিকতা নাই। ইয়াৰ বিপৰীতে লোকসংস্কৃতিৰ পৰিসৰ বহল, সামগ্ৰিক ৰূপ এটা আছে।
অনেক ক্ষেত্ৰত জনজাতীয় সংস্কৃতি লোকসংস্কৃতিৰ বহল পৰিসৰতে সোমাই পৰে। ইয়াৰ
মূলতে আছে ইতিমধ্যে কৈ অহা সংস্কৃতিৰ বিশ্বজনীনতা।

২.৪.৩ লোকসংস্কৃতি

লোকসংস্কৃতি পৰিভাষাটো প্ৰযোজিত কৰা হৈছে ইংৰাজী 'Folklore' পদটোৰ অৰ্থ সূচাবলৈ। এই অভিধাটি উদ্ভাৱন কৰে জন থমছ নামৰ এগৰাকী পণ্ডিতে খ্ৰীঃ ১৮৪৬ চনৰ ২২ ফেব্ৰুৱাৰী তাৰিখে।

লোকসংস্কৃতিৰ ব্যাখ্যা দিয়াৰ পূৰ্বে 'লোক'নো কোন —এই বিষয়ে আলোচনা কৰা উচিত হ'ব। 'লোক' পদটোৰ সমাৰ্থক স্বৰূপে কোনো কোনো পণ্ডিতে 'জন' 'গণ' আদি পদো ব্যৱহাৰ কৰে। কিছুমানে আকৌ 'লোকসংস্কৃতি' অভিধাটিৰ ক্ষেত্ৰতো আপত্তি তোলে।

সাধাৰণতে 'Folk' অৰ্থাৎ ফোক অৰ্থাৎ 'ফোক'ৰ পদটো প্ৰতিশব্দ স্বৰূপে 'লোক' পদটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ঊনবিংশ শতিকাৰ বৃটিছ সমাজবিজ্ঞানী আৰু নৃতত্ত্ববিদৰ মতে, যিসকল মানুহ আদিম আৰু অভিজাত শ্ৰেণীৰ মধ্যৱৰ্তী অৰ্থাৎ যিসকল আদিমো নহয়, আনফালে অভিজাতো নহয়— যিসকল আদিম স্তৰৰ পৰা গঁঞা স্তৰলৈ আগবাঢ়িছে সেই শ্ৰেণীৰ মানুহহে 'Folk', ফোক বা লোক।

তেওঁলোক ক'ত বাস কৰিব লাগিব? —গাঁৱত।

তেওঁলোকৰ অৰ্থনীতি নিৰ্ভৰ কৰে কিহত? — প্ৰধানকৈ কৃষিত, হস্ত শিল্পত,
শ্ৰম দানত।

তেওঁলোকে বিশেষভাৱে কিহত বিশ্বাস স্থাপন কৰে? —পৰম্পৰাত।

ইয়াৰ বাহিৰেও 'লোক' বা 'Folk'ৰ আন আন বিশেষত্বৰাজি হৈছেঃ তেওঁলোক অতীতমুখী, যুক্তিতকৈ বিশ্বাসত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদানৰ প্ৰতি আগ্ৰহী, যাদু-মন্ত্ৰ আশ্ৰয়ী, শিল্পজাত সামগ্ৰীতকৈ হস্তনিৰ্মিত সঁজুলি বা সামগ্ৰীৰ তুলনামূলকভাৱে অধিক গুৰুত্ব প্ৰদানকাৰী। তেওঁলোক প্ৰায়ে নিৰক্ষৰ; কিন্তু শিক্ষিত বা জ্ঞানী, মৌখিক পৰম্পৰা আশ্ৰয়ী, অনগ্ৰসৰ, সমাজৰ নিম্নস্তৰৰ আৰু প্ৰায়ে কোনো এটা অঞ্চলৰ প্ৰান্তভাগ নিবাসী।

'লোক'ৰ যি বৈশিষ্ট্যৰাজি উল্লেখ কৰা হৈছে সেইবোৰ শিষ্ট বা অভিজাত শ্ৰেণীৰ বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰতি সজাগ আৰু সচেতন হৈছে কৰা হৈছে। অভিজাত বা শিষ্টৰ ধাৰণা অবিহনে Folk বা লোকৰ ধাৰণা অৰ্থহীন হ'ব, যদিহে বৃটিছ নৃতত্ত্ববিদসকলে সময়ৰ সৈতে সংগতি ৰাখি 'লোক'ৰ অৰ্থ সলনি কৰিবলৈ তৎপৰ নহয়। ঐতিহাসিকভাৱে লোক বা জনৰ ধাৰণা শিষ্ট বা অভিজাত ধাৰণাৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়। শিষ্ট বা অভিজাত শ্ৰেণী অবিহনেও লোকসমাজ জীয়াই থাকিব পাৰে, অথবা লোকসমাজৰ লগত সংগতি নৰখাকৈও শিষ্ট সমাজ বৰ্তি থাকিব পাৰে বা থাকিব। অন্যহাতে লোক আৰু কৃষকৰ মাজতো অনেক পাৰ্থক্য দেখা যায়। চহৰ বা নগৰত বাস কৰা অনেক লোককেই 'লোক' বা 'জন' আখ্যা দিয়াত আপত্তি উঠিব নোৱাৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে চহৰ বা নগৰত বাস কৰা সকলক কৃষক আখ্যা দিব নোৱাৰি। চহৰ বা নগৰত বাস কৰা চহৰীয়া বা নগৰীয়া সকলো লোককৃষ্টিৰ সমলৰ ক্ষেত্ৰত চহকী।

আন এদল সমাজতাত্ত্বিকে ক'ব খোজে যে, লোকসংস্কৃতিৰ সমলৰাজি দূৰ অতীতত সৃষ্টি হৈছিল, বৰ্তমান আৰু সৃষ্টি নহয়— অতীতৰ সমলৰাজিৰ খণ্ড-বিখণ্ডবোৰহে

বৰ্তমান সমাজত চলি আছে। তেওঁলোকৰ এই অনুমান অমূলক, যিহেতু আধুনিক যুগতো লোকসংস্কৃতিৰ সমলৰাজি সৃষ্টি হৈয়েই আছে। প্রকৃত্যৰ্থত লোকসংস্কৃতি এক জীৱন্ত পৰম্পৰা; এক নিৰৱচ্ছিন্ন প্ৰৱাহ।

ৰেডফিল্ডৰ মতে, লোকসংস্কৃতি কোনো এক সংস্কৃতিৰ পৰিপূৰ্ণ ৰূপ নহয়। ই অৰ্ধসমাজ (half society), অৰ্থাৎ সংস্কৃতিৰ পৰিপূৰ্ণ ৰূপৰ অংশ বিশেষহে। তেওঁৰ মতে লোকসংস্কৃতি 'লিটল ট্ৰেডিছন'ৰ (little tradition) নামান্তৰ মাথোন আৰু অভিজাত সংস্কৃতি 'গ্ৰেট ট্ৰেডিছন'ৰ (great tradition) অন্যৰূপ। ৰেডফিল্ডৰ এই মত আজিকালিৰ পণ্ডিতসকলে গ্ৰহণ কৰিব নোখোজে।

আচলতে কোনো এটা সম্প্ৰদায় বা নৃগোষ্ঠীৰ সামগ্ৰিক জীৱন পদ্ধতিৰ নামেই লোকসংস্কৃতি। এইফালৰ পৰা জনজাতীয় সংস্কৃতিকো লোকসংস্কৃতি আখ্যা দিয়াত আপত্তি উঠিব নোৱাৰে। সমাজৰ সৰ্বস্তৰৰ সৈতে লোকসংস্কৃতিৰ নিবিড় সম্পৰ্ক ৰক্ষিত হৈ আহিছে। Folk বা লোক বুলিলে কাক বুজায়। সেই বিষয়ে মত পাৰ্থক্য থাকিলেও এলেন ডাণ্ডেচ (Alan Dundes)ৰ ব্যাখ্যা প্ৰায় গ্ৰহণীয়। তেওঁৰ মতে নূন্যতম এটা উমৈহতীয়া উপাদানৰ অংশীদাৰ কোনো এক জনসমষ্টিয়েই লোক বা Folk। এই নূন্যতম উপাদানটো ভাষা, ধৰ্ম, ব্যৱসায় আদিও হ'ব পাৰে, যিয়ে বিশেষ এটা জনগোষ্ঠীৰ সদস্যসকলৰ মাজত সম্পৰ্ক বা সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰিব পাৰে। পিছে এইক্ষেত্ৰত অতি প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত হৈছে— যি উমৈহতীয়া উপাদানৰ কাৰণে সেই জনগোষ্ঠী গঠিত নহওক কিয় তাত বৰ্তমান থাকিব লাগিব পৰম্পৰা আৰু এই পৰম্পৰাক তেওঁলোকে নিজৰ বুলি গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব লাগিব।

লোকসংস্কৃতি পৰম্পৰা আশ্ৰয়ী; কিন্তু পৰম্পৰাও কোনোদিনে স্থবিৰ নহয়; ই গতিশীল, যুগ বা সময় সাপেক্ষ। গতিকে আধুনিক জীৱনত পৰম্পৰাৰ স্থিতি অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি; যিহেতু পৰম্পৰা আশ্ৰয়ী সমাজেই লোকসমাজ আৰু লোকসমাজৰ সামাজিক আচৰণেই লোকসংস্কৃতি, গতিকে আধুনিক সমাজতো লোকসংস্কৃতি জীৱন্ত পৰম্পৰা স্বৰূপে বৰ্তি থাকিব পাৰে— অবিচ্ছিন্নভাৱে।

লোকসংস্কৃতি অতীতৰ সৈতে সম্পৰ্কযুক্ত হ'লেও ইয়াত সমসাময়িক বৈশিষ্ট্যও বৰ্তমান। নগৰ-চহৰৰ কেন্দ্ৰসমূহ, শিল্প বিপ্লৱ, বৰ্তমানৰ বিভিন্ন সমস্যা আৰু জীৱন তথা দৰ্শনতো লোকসংস্কৃতিৰ ভূমিকা স্পষ্ট। এই দৃষ্টিভংগীৰ ফালৰপৰা ক'ব লাগিব যে, আধুনিক জগতৰ লোকসংস্কৃতিৰ অৱধাৰণাৰ ওপৰত কাৰ্য বা ক্ৰিয়াৰ আধাৰতহে গুৰুত্ব দিয়া হয়, সাম্প্ৰতিক ঘটনাৰ প্ৰভাৱ মুক্ত উপাদানৰ ক্ষেত্ৰত মুঠেই গুৰুত্ব দিয়া নহয়।

আপোনালোকে আগতে পাই আহিছে যে 'Folk' বা 'জন' বা 'লোক' অভিধাটিয়ে কেৱল গাঁও, নিৰক্ষৰ বা অনগ্ৰসৰ লোককেই বুজায়, পৰম্পৰা আশ্ৰয়ী সকলো লোককেই বুজায়। সাধাৰণতে দেখা যায় যে, গাঁও লোকসকল চহৰ বা নগৰত নানা কাৰণবশতঃ স্থায়ীভাৱে বাস কৰিবলৈ লয় আৰু তেওঁলোকৰ জৰিয়তে লোকসংস্কৃতিক সমলৰাজি চহৰ-নগৰ বা ৰাজধানীতো বৰ্তি থাকে বা থাকিব পাৰে। নগৰ, চহৰ, ৰাজধানী আদিত

স্থায়ীভাৱে বাস কৰি থকা গঁঞা লোকসকলৰ বংশধৰসকলক লোক বা ‘Folk’ আখ্যা দিয়া অনেক ক্ষেত্ৰত টান হ’লেও তেওঁলোকৰ জীৱন-পদ্ধতি, আচৰণ, পোছাক-পৰিচ্ছদ, বন্ধন-প্ৰণালী, জাগতিক দৃষ্টিভংগী পৰম্পৰাগত ৰীতি-নীতি অনুসাৰে পৰিচালিত হ’ব পাৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ আধাৰত লোকসংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত ‘লোক’ পদটিৰ সূত্ৰ এনেদৰে দিব পাৰি—

ৰাজনৈতিকভাৱে পৰিচিহ্নিত উন্নত সাংস্কৃতিক অঞ্চলত বসবাস কৰি অহা অথচ ভূসংস্থান, ভৌগোলিক পৰিৱেশ, ধৰ্ম, কথিত ভাষা, অৰ্থনীতি আৰু প্ৰজাতিৰ ফালৰ পৰা পৃথক হৈ থকা জনসমষ্টিয়েই ‘Folk’ বা লোক।

‘Folklore’ অভিধাটি দুটা পদৰ সমষ্টি ‘Folk’ আৰু ‘Lore’; ‘Folk’ৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এতিয়া lore পদটোৰ অৰ্থ এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। Loreৰ অৰ্থ জনসাধাৰণৰ কৃতি, তেওঁলোকৰ বিভিন্ন আচৰণ, জ্ঞান-বিদ্যা আদি। পৰম্পৰাগত জ্ঞান অভিজ্ঞাপনেই এইবিধ বিজ্ঞানৰ মূল লক্ষ্য। লোকসংস্কৃতি মানৱ-ইতিহাস আৰু মানৱ-বিজ্ঞান। সেইফালৰ পৰা এই বিজ্ঞানক ‘লোকজ্ঞান’ আখ্যা দিলেহে খাপ খায়। সৰ্বস্বৰৰ মানৱৰ মাজত জ্ঞান দেখা যায়। আজিৰ মানৱৰ বিবিধ কাৰ্যৱলীতো জ্ঞানৰ অভিজ্ঞাপন লক্ষ্য কৰা যায়, আধুনিক মানৱ সমাজতো জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ জয়জয়কাৰ অহৰহ নিনাদিত হৈছে। সেইদৰে গঁঞা সমাজতো জ্ঞান চৰ্চাৰ অভাৱ নাই— এই জ্ঞান লিখিত নহ’ব পাৰে (মৌখিকজ্ঞান) “সাতত তিতা আঠত লোণ। তাৰ ঘৰলৈ বেজ গ’ল বা কোন?” —এনে উক্তি-প্ৰত্যুক্তি জ্ঞান-চৰ্চাৰেই নিদৰ্শন। সেইবাবে ইংৰাজী ‘Folklore’ অভিধাটিৰ সঠিক অসমীয়া সমাৰ্থক পদ হ’ব লোকজ্ঞান।

লোকজ্ঞান লোকবিদ্যাৰ ভিতৰুৱা। জ্ঞান এক মানসিক অৱস্থা। আনহাতে, বিদ্যা মানসিক আৰু শাৰীৰিক অৱস্থা। ঘৰবন্ধা, নাও নিৰ্মাণ কৰা, শৰাই আদি গৃহ-সজ্জাৰ সঁজুলি তৈয়াৰ কৰা, আ-অলংকাৰ গঢ়া, বাদ্যযন্ত্ৰ সজা বা নিৰ্মাণ কৰা, কাপোৰ-বস্ত্ৰ আদি বোৱা-কটা কৰা আদিত আকৌ বিদ্যাৰ গুৰুত্বটোহে বেছি। সেইবাবে ‘Folklore’ অভিধাটিৰ অসমীয়া প্ৰতিশব্দ স্বৰূপে লোকবিদ্যা পৰিভাষাটি প্ৰয়োগ কৰা উচিত। এই প্ৰসংগত ‘Lore’ পদটোক বুজাবলৈ কৃষ্টি পদটোও ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কৰ্ষণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা যি পোৱা যায় সেয়ে কৃষ্টি আৰু কৃষ্টিক কৰ্ষণ কৰি পোৱা যায় সংস্কৃতি। সংস্কৃতিত বৰ্তমান থাকে পৰিমাৰ্জনৰ ক্ৰিয়া-প্ৰক্ৰিয়া; কিন্তু কৃষ্টিত এনে বিধৰ পৰিমাৰ্জন নাথাকে। জনসাধাৰণ বা লোকসাধাৰণৰ জীৱন-পদ্ধতি আৰু বিবিধ কৃত্য আৰু অভিব্যঞ্জনাৰ পৰিমাৰ্জনৰ গভীৰতা নাথাকে। সেইবাবে ‘Lore’ পদৰ প্ৰতিশব্দ ৰূপে আমি কৃষ্টি পদটো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰোঁ।

লোকসংস্কৃতি, জনকৃষ্টি, লোকজ্ঞান লোকবিদ্যাৰ অংগীভূত বিষয়বস্তুবোৰ হৈছে মিথ-পুৰাণ-কথা, জনশ্ৰুতি, সাধু, সাধুকথা, টেটকুটি, লোকোক্তি, বচন-প্ৰবচন, সাঁথৰ দিষ্টান, আবৃত্তি, মন্ত্ৰ, আশীৰ্বাদ, অভিশাপ, শাও-শপনি, গালি-গালাজ, শপত, সথাতোলা,

অপমান-অমর্যাদা, প্রতিশোধ, উপহাস, উক্তাক্তকৰণ, সুস্বাস্থ্য কামনা, মংগল কামনা, কুবচন, অশ্লীল শব্দ উচ্চাৰণ, দুৰ্ভাৰ্য শব্দ, সম্বন্ধনা আৰু বিদায় গ্ৰহণৰ সৈতে জড়িত আচৰণাদি, পোছাক-পৰিচ্ছদ, বেশ-ভূষা, অয়-অলংকাৰ, লোকনৃত্য, নাট, লোককলা, লোকবিশ্বাস, লোকঔষধ আৰু চিকিৎসা পদ্ধতি, জ্যোতিষ-ভেষজ, জ্ঞান-বিজ্ঞান, বাদ্যযন্ত্ৰ, সংগীত, গীত-পদ, ভাষা-বিভাষা-দোৱান, উপমা-ৰূপক, নাম (উপনাম, স্থাননাম), লোক-কবিতা, পূৰাণ, খেল-ধেমালি, বন্ধন প্ৰকৰণ আৰু খাদ্য সামগ্ৰী, জগৎ-জীৱন, জনম-মৰণ, আকাশ-পৃথিৱী, গছ-গছনি, নদ-নদী, সাগৰ-মহাসাগৰ, হৃদ-দীঘিকা, পুষ্কৰ-পুখুৰী, পৰ্বত-পাহাৰ আদি সম্পৰ্কীয় ধ্যান-ধাৰণা আৰু বিশ্বাস, সমাধিস্তম্ভত উৎকীৰ্ণ লিপি (Epigraphs), ৰাজহুৱা ঘৰৰ বেৰ বা ৰাজহুৱা পায়খানা, স্নানাগৃহ আদিৰ প্ৰাচীৰ-লেখন, পঞ্চপদী অৰ্থহীন কবিতা, আঙুলি বা বুঢ়া আঙুলি বা দেহৰ অংগী-ভংগী, মুদ্ৰা, প্ৰাৰ্থনা, লোকব্যুৎপত্তি, গাৰু-তুলি, কঠা-থঙা, খাট-চালপীৰা, চাং-হেদালি, নাঙল-কোৰ, মৈ, জাপি-পাটী, চৰা-চাৰী, পীৰা-মুঢ়া, জাকৈ-খালৈ, পলো-জুলুকি, জাল-খেৱালী-আচাৰা আদিৰ প্ৰস্তুত প্ৰণালী, ঘৰ-বাৰী, বেৰ-হেঙাৰ-জেঙাৰ, দুৱাৰ-খিৰিকি আদি প্ৰস্তুতকৰণ; ৰাস্তাৰে গৈ থকা বস্তু বিক্ৰেতাৰ চিঞৰ-বাখৰ, ঘৰচীয়া জন্তুক মাতোতে আৰু আদেশ দিয়াৰ প্ৰসংগত প্ৰয়োগ কৰা ধ্বনি, স্মৃতি সহায়ক উপায় (গাঁথি মাৰি), হামি-হাঁচি-হেকতি আদিৰ অন্তত প্ৰকাশ কৰা পৰম্পৰাগত মন্তব্য, উৎসৱ-অনুষ্ঠান, ব্ৰত-উপবাস, পবিত্ৰ দিৱস, দৃশ্য-শ্ৰব্য কলা আদি বিবিধ উপাদানআৰু আচৰণ লোকবিদ্যা বা লোককৃষ্টি বা জনকৃষ্টি পৰিসৰে সামৰে। এই উপাদানৰাজি প্ৰকৃত ক্ষেত্ৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি আনি কিদৰে অধ্যয়ন-বিশ্লেষণ কৰিব লাগে তাৰ দিহা দিয়ে লোকসংস্কৃতি বিজ্ঞান অৰ্থাৎ ‘Folkloristics’-এ। আৰু সংগৃহীত সমলৰাজিয়েই হ’ল লোকসংস্কৃতি।

২.৪.৪ জনজাতীয় সংস্কৃতি

নিৰ্দিষ্ট ভৌগোলিক সীমাৰেখাৰ মাজত যিসকল লোকে দূৰ অতীতৰ পৰা বসবাস কৰি আহিছে, যিসকলৰ সুকীয়া ভাষা, সুকীয়া সংস্কৃতি আৰু সুকীয়া অৰ্থনীতি আছে, যিসকলৰ জীৱন-ধাৰণা প্ৰণালীত আন সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ প্ৰায় পৰা নাই— তেনে নৃ-গোষ্ঠীক জনজাতি বা ‘ট্ৰাইবেল গ্ৰুপ’ বোলে আৰু তেওঁলোকৰ বিদ্যা বা জ্ঞান বা কৃষ্টিক জনজাতীয় সংস্কৃতি বুলিব পাৰি। ‘লিটল ট্ৰেডিছন’ৰ অন্তৰ্গত জনজাতিসকলৰ সংস্কৃতিত ‘গ্ৰেট ট্ৰেডিছন’ৰ সাংস্কৃতিক সমলৰ প্ৰভাৱ পৰে, তেনেদৰে তেওঁলোকৰ সামাজিক মৰ্যাদাৰ উন্নতি হয় আৰু জাতিৰ শাৰীত উঠিবলৈ সক্ষম হয়। এই সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ নাম ‘Sanskritisation’ বা সংস্কৃতীয়াকৰণ।

অসমত বড়ো, ৰাভা, মিছিং, কাৰ্বি, দেউৰী, তিৱা, ডিমাছা আদি জনজাতীয় লোক আছে। আধুনিকতাৰ দ্বাৰা এওঁলোকৰ সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিলেও তেওঁলোকে নিজা নিজা সাংস্কৃতিক পৰিচয় অব্যাহতভাৱে ৰক্ষা কৰিছে। সেয়েহে

বড়োসকলৰ জীৱন-সমাজ-সংস্কৃতিৰ সৈতে ৰাভাৰ জীৱন-সমাজ-সংস্কৃতিৰ সামগ্ৰিক আৰু পূৰ্ণ সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত নহয়; তদ্ৰূপ ডিমাছা জীৱন-সমাজ-সংস্কৃতিৰ লগত মিছিংসকলৰ জীৱন-সমাজ-সংস্কৃতিৰ মিল নাই। তেওঁলোকৰ বাসস্থানৰ ক্ষেত্ৰতো মিল নাই, মিল নাই ভাষা আৰু অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰতো।

মধ্যযুগত অসমৰ প্ৰায়বিলাক অধিবাসীয়েই জনজাতিকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল আৰু ইয়াৰ পৰিণতিত কৈৰাতিক মত বা ধৰ্মৰ সৃষ্টি হৈছিল। কিন্তু ভক্তি আন্দোলনৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বিপৰীত প্ৰক্ৰিয়াই স্থান পালে— যাক আমি De-tribalization বুলিব পাৰোঁ। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অসমৰ অধিবাসীসকলৰ মাজত জাতি-জনজাতি অবিচ্ছেদ্যতা অৰ্থাৎ ‘Caste-tribe-continuum’ বৰ্ণিত হৈ আছে। মহাৰাজ নৰনাৰায়ণে এই প্ৰক্ৰিয়াটো সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰিছিল। অসমৰ ক্ষেত্ৰত জাতি আৰু জনজাতিৰ মাজত নৃতাত্ত্বিক আৰু লোকসাংস্কৃতিক দিশৰ ফালৰ পৰা বিশেষ পাৰ্থক্য দেখা নাযায়।

২.৪.৫ শিষ্ট বা অভিজাত সংস্কৃতি

সাধাৰণতে মৌখিক সংস্কৃতিয়েই লোকসংস্কৃতি আৰু লিখিত সংস্কৃতিয়েই শিষ্ট বা অভিজাত সংস্কৃতি। পিছে এই মন্তব্যটি আলোচনা-বিলোচনা নকৰাকৈ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। বেদ-উপনিষদ আদি মুখ-পৰম্পৰা ৰূপে প্ৰচলিত হৈছিল, তথাপি সেইবোৰক লোকসংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত সমল বুলিব নোৱাৰি।

শিষ্ট বা অভিজাত সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ লোকসংস্কৃতিৰ পূৰ্বে হৈছিল নে পৰৱৰ্তী কালত হৈছিল খাটাঙকৈ ক’ব নোৱাৰি। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰসংগত ক’ব লাগিব যে, ২৫০০ বছৰৰ পূৰ্বেই শিষ্ট বা অভিজাত সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ হৈছে। অভিজাত সংস্কৃতি ‘গ্ৰেট ট্ৰেডিছন’ ৰূপেও পৰিচিত। লোকসংস্কৃতিৰ তুলনাত অভিজাত বা শিষ্ট সংস্কৃতি অধিক ৰীতিৱদ্ধ, সুনিৰ্দিষ্ট, আত্মসচেতন, অধিক সুগঢ়ী, সুপৰিমার্জিত আৰু প্ৰায় সমৰূপ বিশিষ্ট। অভিজাত বা শিষ্ট সংস্কৃতিক শাস্ত্ৰীয় বা বৈদিকী (Sanskritic) বা মাৰ্গী বা মাৰ্গীয় সংস্কৃতি আখ্যা দিয়া হয়।

অভিজাত সংস্কৃতিক শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতি আখ্যা দিয়া হয়; কাৰণ শাস্ত্ৰৰ অনুশাসন অনুসৰি এই সংস্কৃতিৰ ৰীতি-নীতি, আচাৰ-অনুষ্ঠান পালিত বা অনুষ্ঠিত হয়, অৰ্থাৎ বৈদিক (বা শাস্ত্ৰীয়) পৰম্পৰাৰ আধাৰত উদ্ভৱ আৰু সঞ্চাৰিত হৈ যি প্ৰবাহমান হৈ থাকে সেই সংস্কৃতিৰ নাম শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতি। অভিজাত সংস্কৃতি বেদাদি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দেশিত মাৰ্গ বা পথ অনুসৰি সঞ্চাৰিত হৈ থাকে, সেইবাবে এইবিধ সংস্কৃতিৰ নাম মাৰ্গ বা মাৰ্গীয় সংস্কৃতি। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰসংগত ক’ব পাৰি যে, শাস্ত্ৰীয় বা অভিজাত সংস্কৃতি ‘গ্ৰেট ট্ৰেডিছন’ৰ সাংস্কৃতিক সমলৰ প্ৰভাৱ পৰে তেনেদৰে তেওঁলোকৰ সামাজিক মৰ্যাদাৰ উন্নতি হয় আৰু জাতিৰ শাৰীত উঠিবলৈ সক্ষম হয়।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

জনজাতীয় সংস্কৃতিৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখক। (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৫ লোকসংস্কৃতি আৰু লোকজীৱন

লোকসংস্কৃতি অভিধাৰে বৃটিছ নৃতত্ত্ববিদসকলে মৌখিক প্ৰক্ৰমখিনিকহে সূচাইছিল। খৃ. বিংশ শতিকাত আমেৰিকাৰ সমাজ বিজ্ঞানীসকলে দেখুৱাই দিলে যে, লোকজীৱনৰ বিষয়ে নজনাকৈ লোকজ্ঞান বা লোকবিদ্যা অৰ্থাৎ মৌখিক লোকবিদ্যাৰ বিষয়ে প্ৰকৃতৰ্থত একো জনা নাযায়। তেওঁলোকৰ এই সিদ্ধান্ত সমগ্ৰ পৃথিৱীতে গৃহীত হয়। তেওঁলোকে এই দুয়োটাৰ মাজত বন্ধিত হৈ অহা সম্পৰ্কটো এনেদৰে দেখুৱাইছে। ‘Folklore and Folklife’; এই যুগ্ম অভিধাৰ ব্যৱহাৰেৰে তেওঁলোকে লোকসংস্কৃতিৰ সামগ্ৰিকতাক বুজাইছিল।

লোকসংস্কৃতি (বহল অৰ্থত)

(ক) লোকসংস্কৃতি	(খ) লোকজীৱন
—লোকগীত-পদ	ভৌতিক সংস্কৃতি—
—লোককথা	আচাৰ-অনুষ্ঠান—
—প্ৰবাদ-প্ৰবচন	পৰিবেশ্য-কলা—
—দিষ্টান-সাঁথৰ	
—লোক কবিতা	

লোকগীত পদ, লোককবিতা	ঃ উৎসৱ অনুষ্ঠানৰ সৈতে জড়িত গীত-পদ, পূজা উপাসনাৰ সৈতে জড়িত। সংস্কাৰমূলক গীত, কাহিনী গীত, ল’ৰা-ছেৱালীৰ সৈতে জড়িত গীত, প্ৰেম-প্ৰণয়মূলক, বিবিধ বিষয়ক, পুৰাণ কাব্য ভাষা।
লোক কথা	ঃ পুৰাবৃত্ত, জনশ্ৰুতি বা কিংবদন্তি আৰু সাধুকথা।
ভৌতিক সংস্কৃতি	ঃ হস্ত শিল্প, কলা স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য, গৃহস্থালিৰ সা-সামগ্ৰী লোকবন্ধন প্ৰণালী আৰু খাদ্য সামগ্ৰী, বস্ত্ৰ, অলংকাৰ আৰু আভৰণ।
আচাৰ-অনুষ্ঠান	ঃ বিশ্বাস আৰু ধৰ্ম-উৎসৱ অনুষ্ঠান, ঔষধ আৰু চিকিৎসা, অৱসৰ, বিনোদন আৰু খেল-খেমালি।
পৰিবেশ্য কলা	ঃ গীত-নৃত্য-নাটক।

২.৬ লোকসংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু অভিজাত সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক

লোকসংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু মাৰ্গী তথা শিষ্ট সংস্কৃতিৰ মাজত জল নিৰোধক বা পানী নসৰা পাৰ্থক্য নাই; তিনিওৰো মাজত আছে অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক। মাৰ্গী বা অভিজাত সংস্কৃতিৰ দৰে লোকসংস্কৃতি আৰু জনজাতীয় সংস্কৃতিত সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া, তিনিওটা ধাৰা সমান্তৰালভাৱে চলি থকা নাই, ইটোৰ সৈতে সিটোৰ সম্বন্ধ আৰু সম্পৰ্ক বক্ষা কৰি চলি আছে। এই সম্পৰ্ক এক জীৱন্ত প্ৰক্ৰিয়া। সেইকাৰণে কোৱা হয় যে সংস্কৃতিৰ এই ত্ৰিধাৰাৰ মাজত গংগা-যমুনা-সৰস্বতী বা সন্ধ্যা-ললিতা-কান্তাৰ দৰে পাৰস্পৰিক মাজত অন্যান্য প্ৰক্ৰিয়া চলি আছে। দুৰ অতীতৰ পৰা লোকসংস্কৃতি বা জনজাতীয় সংস্কৃতিৰ সমলৰাজি পৰিমাৰ্জিত হৈ মাৰ্গী বা অভিজাত সংস্কৃতিত প্ৰৱেশ কৰে। সৌ-সিদিনালৈ সত্ৰীয়া সংস্কৃতিয়ে শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতিৰ পৰিসীমাত প্ৰৱেশ কৰিব পৰা নাছিল শাস্ত্ৰীয় বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন হোৱা সত্ত্বেও। ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতি হ'ব লাগিলে চৰকাৰৰ স্বীকৃতি লাভ কৰিব পাৰিব লাগিব। আজি কেইবছৰমান আগতে সত্ৰীয়া সংস্কৃতিয়ে শাস্ত্ৰীয় সংস্কৃতিৰ স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। সত্ৰীয়া সংস্কৃতিত বিদ্যমান নৃত্য, গীত, ৰাগ-তাল, বাদ্য-ভাণ্ড, নাট মঞ্চ আদিৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰা হৈছিল তদানীন্তন সমাজত প্ৰচলিত লোক আৰু জনজাতীয় সাংস্কৃতিক উপাদানৰ পৰা। সত্ৰীয়া সংগীতত প্ৰচলিত 'মাছৰ' ৰাগটোৰ নামোজ্জ্বল কোনো সংগীত শাস্ত্ৰত পোৱা নাযায়, ইয়াক অনা হৈছে ডিমাছা সংগীত পৰম্পৰাৰ পৰা। তেনেদৰে 'কৌ' ৰাগৰ উল্লেখ প্ৰাচীন সংগীত শাস্ত্ৰত নাই— কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত বৰগীতত কৌ ৰাগৰ প্ৰয়োগ আছে। কৌ ৰাগ অনা হৈছে অসমৰ লোকসংগীতৰ পৰা। তেনেদৰে বিভিন্ন তাল, বাদ্যযন্ত্ৰ আদিতো লোকসংস্কৃতিৰ সৈতে সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ অন্যান্য প্ৰক্ৰিয়া সংঘটিত হৈছে। সত্ৰীয়া নৃত্য-নাট-অভিনয়ৰ আদৰ্শ অনা হৈছে লোকসংস্কৃতিত বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি অহা ঢুলীয়া, পুতলা নাচ, ওজাপালি আদি অনুষ্ঠানৰ পৰা। বৰগীত বা আন আন মাৰ্জিত গীত-পদত লোকগীতৰ প্ৰভাৱ সুস্পষ্ট।

ভাৰতীয় সংগীত শাস্ত্ৰত উল্লেখ থকা পাহাৰী, ভৈৰৱী আদি ৰাগৰ উৎস লোক সংস্কৃতি আৰু জনজাতীয় সংস্কৃতি। শাস্ত্ৰীয় নৃত্য দেৱদাসীৰ উদ্ভৱ হৈছে মোহিনী অন্তম নামৰ এটি লোকনৃত্যৰ পৰা। অসমৰ খেৰাই নৃত্যৰ দৌদিনীৰ আদৰ্শত নটী নাচৰ উদ্ভৱ হোৱা যেন লাগে। মণিপুৰী বাসনৃত্যৰো উদ্ভৱ হৈছে লোকনৃত্যৰ পৰা।

বাদ্যযন্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে— বাঁহী, বেণু, লাউটোকাৰী, ঢোল, তাল আদি লোক আৰু জনজাতীয় বাদ্যযন্ত্ৰই শাস্ত্ৰীয় সংগীতত প্ৰৱেশ কৰিছে।

শাস্ত্ৰীয় সাংস্কৃতিক সমলৰাজিও লোকসংস্কৃতি বা জনজাতীয় সংস্কৃতিতলাৈ যাব পাৰে। বাল্মীকিৰ ৰামায়ণ আদিতো আছিল মুখ-পৰম্পৰা প্ৰচলিত গাঁথা বা কাহিনী গীত। ৰামায়ণ অভিজাত সংস্কৃতিৰ বিশিষ্ট উপাদান। পূৰ্ব কবি মাধৱ কন্দলীয়ে বাল্মীকিৰ ৰামায়ণ পদবন্ধে অসমীয়া ভাষাত ৰচনা কৰে। মাধৱ কন্দলীৰ অসমীয়া ৰামায়ণৰ আদৰ্শত কাৰ্বি

ভাষাত মুখ-পৰম্পৰা ৰচিত হ'ল ছাবিন আলুন বা কাৰ্বি ৰামায়ণ। এতিয়া চোৱা যাওক ৰামায়ণ পৰম্পৰাৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াবোৰ।

লোকসংস্কৃতি   শাস্ত্ৰীয় সংগীত   মাধৱ কন্দলী   জনজাতীয়
মৌখিক পৰম্পৰা → লিখিত পৰম্পৰা → লিখিত পৰম্পৰা → মৌখিক পৰম্পৰা
মৌখিক গাথা → বাৰ্মীকি ৰামায়ণ → মাধৱ কন্দলীৰ → কাৰ্বি ৰামায়ণ বা
অসমীয়া ৰামায়ণ → ছাবিন আলুন

শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ বৰগীতৰ আধাৰত বিবিধ লোকগীতৰ সৃষ্টি হৈছে। এইদৰে চালে দেখা যায় যে লোক, জনজাতীয় আৰু শাস্ত্ৰীয় পৰম্পৰাৰ মাজত অন্যান্য প্ৰক্ৰিয়া দূৰ অতীতৰ পৰা চলি আহিছে।

আত্মমূল্যায়ণ প্ৰশ্ন

১) লোকজীৱন অভিধাটোৱে কি সূচায়? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২) লোকসংস্কৃতি আৰু শিষ্ট সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰক। (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

ইতিহাস, ভূগোল-নৃগোষ্ঠী আদিৰ অভিবৃ্তিৰ আধাৰত সংস্কৃতি কেইটিমান শ্ৰেণীত বিভক্ত; যেনে— আদিম সংস্কৃতি, গঁএগসংস্কৃতি, লোকসংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু শিষ্ট সংস্কৃতি। পৰম্পৰাৰ আশ্ৰয়ত সংস্কৃতিৰ জন্ম অৰ্থাৎ পৰম্পৰীণ সমাজতহে সংস্কৃতিৰ বিকাশ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। পৰম্পৰা আৰু ঐতিহ্যৰ মাজত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই।

যি দূৰ অতীতৰ পৰা চলি থাকে তাৰ নামেই সংস্কৃতি। সংস্কৃতি স্থবিৰ নহয়, গতিশীল। আদিম সমাজত আদিম সংস্কৃতিৰ জন্ম হয়। পৰম্পৰাগত সমাজত বিশেষকৈ গঁএগ সমাজত বা লোকসমাজত লোকসংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ হয়। লোকসংস্কৃতি চাৰিটি ভাগত বিভক্ত : বাচিক কলা, ভৌতিক সংস্কৃতি, সামাজিক লোকাচাৰ আৰু পৰিৱেশ্য কলা। ভৌতিক সংস্কৃতি, সামাজিক লোকাচাৰ আৰু পৰিৱেশ্য কলাক একেলগে লোকসমাজ বোলে। জনজাতীয় আৰু লোক সংস্কৃতিৰ মাজত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই। একো একোটি জনজাতীয় গোষ্ঠীৰ মাজত প্ৰচলিত সংস্কৃতিৰ নাম জনজাতীয় সংস্কৃতি। পৰিমাৰ্জিত বা সংস্কাৰিত সংস্কৃতিৰ নাম শাস্ত্ৰীয় বা শিষ্ট সংস্কৃতি।

গঁঞা বা লোকসংস্কৃতি, শিষ্ট সংস্কৃতি আৰু জনজাতীয় সংস্কৃতিৰ মাজত গভীৰ সম্পৰ্ক লক্ষ্য কৰা যায়।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) সংস্কৃতিক কি কি ভাগত ভগাব পাৰি? প্ৰত্যেক ভাগৰে পৰিচয়মূলক বৰ্ণনা দিয়ক।
  - ২) গঁঞাসংস্কৃতি আৰু লোকসংস্কৃতিৰ মাজত থকা সম্পৰ্কবোৰ কি কি বুজাই লিখক।
  - ৩) শাস্ত্ৰীয় বা শিষ্ট সংস্কৃতিৰ বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
  - ৪) লোকসংস্কৃতি আৰু শিষ্টসংস্কৃতিৰ মাজত কিদৰে গভীৰ সম্পৰ্ক ৰক্ষিত হৈ আহিছে বুজাই লিখক।
  - ৫) পৰম্পৰা কাক বোলে? পৰম্পৰা কেইবিধ আৰু কি কি? ইহঁতৰ মাজত কিদৰে সম্পৰ্ক ৰক্ষিত হৈ আহিছে বুজাই লিখক।
  - ৬) লোকসংস্কৃতি বা জনকৃষ্টি বা লোকবিদ্যা আৰু মৌখিক পৰম্পৰাৰ মাজত কিদৰে সম্পৰ্ক ৰক্ষিত হৈ আহিছে বিতঙকৈ লিখক।
  - ৭) পৰম্পৰাক অতীতৰ প্ৰতি অন্ধআনুগত্য বুলিব পাৰি নে নোৱাৰি যুক্তিসহ আলোচনা কৰক।
  - ৮) পৰম্পৰাগত সংস্কৃতিক শিষ্ট বা মাৰ্গী সংস্কৃতি আখ্যা দিব পাৰি নে আলোচনা কৰক।
  - ৯) লোক সমাজৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি? বহলাই আলোচনা কৰক।
  - ১০) লোকসংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰবোৰ কি কি? প্ৰত্যেকটো ক্ষেত্ৰৰ বিষয়ে খৰচি মাৰি লিখক।
  - ১১) লোকজীৱন কাক বোলে? লোকজীৱনৰ পৰিসৰে কি কি ক্ষেত্ৰ সামৰে? প্ৰত্যেকটো ক্ষেত্ৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।
  - ১২) জনজাতীয় সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি? লোকসংস্কৃতিৰ সৈতে জনজাতীয় সংস্কৃতিৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যবোৰ দেখুৱাই দিয়ক।
  - ১৩) জনজাতীয় সংস্কৃতিক গঁঞাসংস্কৃতি বুলিব পাৰি নে আলোচনা কৰক।
  - ১৪) লোকসংস্কৃতি, জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু শিষ্ট সংস্কৃতিৰ মাজত কিদৰে অন্যান্য প্ৰক্ৰিয়া (Process of interaction) নিৰন্তৰভাৱে চলি থাকে দৃষ্টান্তসহ আলোচনা কৰক।
- ১৫) চমুটোকা লিখক
- ক) সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্ক
  - খ) ই. বি. টাইলাৰ
  - গ) গ্ৰীম ভাতৃদ্বয়

- ঘ) জেমছ ফ্ৰেজাৰ আৰু ডি গল্ডেন বাঅ (James Frazer and The Golden Bough)
- ঙ) পৰম্পৰা আৰু ৰূপান্তৰ
- চ) পৰম্পৰা আৰু দ্বিতীয় অস্তিত্ব
- ছ) বিদেশী প্ৰব্ৰজন আৰু লোকসংস্কৃতি
- জ) আধুনিকতা আৰু লোকসংস্কৃতি
- ঝ) লোকসংস্কৃতি আৰু মহিলা
- ঞ) লোকসংস্কৃতি আৰু প্ৰচাৰ মাধ্যম
- ট) লোকসংস্কৃতিৰ দ্বিতীয় অস্তিত্ব

২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

(ক) অসমীয়া

গোস্বামী, প্ৰফুল্ল দত্ত	:	অসমীয়া জনসাহিত্য
বৰদলৈ, নিৰ্মলপ্ৰভা	:	অসমৰ লোকসংস্কৃতি
বৰুৱা, বিৰিঞ্চি কুমাৰ	:	অসমৰ লোকসংস্কৃতি
ৰাভা হাকাচাম, উপেন	:	অসমৰ জনজাতি সংস্কৃতি
শৰ্মা, নবীন চন্দ্ৰ	:	অসমীয়া লোকসংস্কৃতিৰ আভাস
—	:	লোকসংস্কৃতি
—	:	ভাৰতৰ উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ লোক সংস্কৃতি

(খ) ইংৰাজী

Bascom, W.R.	:	Contribution to Folkloristics
Dorson, R.M.	:	Folklore and Folklife : An Introduction
Dundes, Alan	:	Essays in Folkloristics
Handoo, J.	:	Folklore : An Introduction
Herskoists, M. J.	:	Cultural Anthropology
Redfield, R.	:	Peasant Society and Culture
Sokolov. Y. M.	:	Russian folklore
Yondev, Don. (ed.)	:	American Folklife

* * *